

'שֶׁעִיר וְחוֹתָנוּ סְעִרוֹנִי': מַלְכוּיּוֹת וְגִזְרוֹתֶיהֶן בַּפִּיּוּטִי אִיטְלִיָּה הַקְדוּמִים

מאת

אברהם פרנקל

לזכרו של אבי מורי
פרופ' יונה פרנקל ז"ל

הקדמה

היחס בין יהודים לגויים תופס מקום נכבד בפיוטים שנתחברו באירופה, בפרט באלה שנכתבו בארצות השלטון הנוצרי. אחד המאפיינים של שירת הקודש של האסכולה האיטלקית-האשכנזית-הצרפתית הוא היותה צבועה ב'צבע הזמן והמקום',¹ כך על כל פנים בחלק גדול של הקורפוס המדובר. בייחוד אמורים הדברים בפיוטים מן הסוגות סליחות, זולתות וקִינּוֹת.² אוירת הנכאים האופפת פיוטים מסוגות אלה, המתנים את צרותיו של עם ישראל בהיותו משועבד למלכות אדום, היא מסמניה של האסכולה.

במאמר זה ייעשה ניסיון לאפיין כמה מגוני היחס שבין יהודים לגויים כפי שהם משתקפים בפיוטי איטליה הקדומים, שנכתבו עד סוף המאה האחת עשרה. נדון בעיקר באזכורים של גזרות שונות בפיוטים ובמלכויות הנזכרות בהם. בתוך כך נדון בכמה פיוטים בעלי אופי 'היסטורי', ונגסה לבחון את זמן חיבורם ואת מקום חיבורם. בכך נוכל אולי לפתוח פתח לעיון מחודש בידע ההיסטורי שאפשר

* 'שֶׁעִיר וְחוֹתָנוּ [אדום וישמעאל] סְעִרוֹנִי' – מובאה מתוך הסליחה 'אחריש ואתאפק ולבי חלל' לבנימין בר זרח (ראה להלן). בסוף המאמר באה רשימת הפיוטים הנדונים במאמר ומהדורות פרסומם. תודתי נתונה לפרופ' שולמית אליצור ולפרופ' טובה בארי על קריאת המאמר ועל הערותיהן החשובות. תודתי לאברהם לוין שקרא גם הוא את המאמר והעיר הערות חשובות כדי בקיאיותו הרבה בכתבי היד. אבי מורי ז"ל קרא אף הוא את המאמר בחודשי חייו האחרונים.

1 כהגדרתו של ע' פליישר, שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים תשל"ה, עמ' 484.
2 סליחות הן פיוטים הנאמרים במעמדי תפילה בתעניות ציבור ובתקופת הימים הנוראים. זולת הוא פיוט המשולב בברכת הגאולה שלאחר קריאת שמע בשחרית. קינות הן פיוטים לתשעה באב. הגוון האקטואלי התחיל להתפתח בסליחות ובזולתות באירופה הנוצרית במאה התשיעית, ובקינות – רק בסוף המאה האחת עשרה.

להפיק מפיוטים אלה. בכמה מקרים נשווה בין הקורפוס האיטלקי ובין הקורפוסים האשכנזיים והצרפתיים הקדומים.³

לרוב מתארים הפייטנים את מצבו של עם ישראל באופן כללי, בלי לרמוז למצב נקודתי או לאירוע מסוים. כך יכלו רוב הפיוטים להישאר אקטואליים, והקהילות המשיכו לאמנם תקופה ארוכה. כך גם המשיכו להעתיקם, והם הגיעו לכתבי יד שבידינו או נכללו ונתקבעו במהדורות דפוס של מחזורי התפילה.

למרות התיאור הכללי ברוב המקרים, יש פיוטים הכוללים גוונים ורמיזות המתאימים דווקא לתקופות ולארצות מסוימות, או המכוונים לאירועים מיוחדים. פיוטים כאלה מאפשרים לנו לנסות לעגן אותם בזמן ובמקום מוגבלים.⁴ לעתים אפשר גם לפרש את הרמזים כמכוונים לגזרות ולאירועים קדומים, כגון גזרות השמד בימי אדריאנוס, ועל כן חשוב להיזהר מפענוח מוטעה. מנגד אין להימנע מלהעלות כאפשרות סבירה קיומו של ציון מיוחד הרומז למאורעות ייחודיים אשר קרו בתקופת חייו או במקום מושבו של פייטן ידוע. גוונים ורמיזות כאלה הם אחד השיקולים המובאים בחשבון בתהליך בירור זמנו ומקום חיבורו של פיוט נתון או מקום פעילותו של פייטן מסוים. עיגון של פיוט בעל רמזים היסטוריים שכרו בצדו, כי לעתים יכול הפיוט לחזור וללמד לימוד היסטורי וספרותי, יחד עם פיוטים אחרים, על רוח התקופה המסוימת, על דרכם של הפייטנים באותה תקופה ואפילו על מאורעות שאינם ידועים לנו ממקורות היסטוריים אחרים.⁵

הפייטנים העיקריים אשר מפיוטיהם אנו לומדים לעניין מאמר זה הם: שפטיה בן אמת, בנו אמת, שלמה הבבלי, הפייטנים בני משפחת קלונימוס (משה בר קלונימוס, בנו ר' קלונימוס הוקן ומשלם בר

3 רבים מפיוטי אטליה הקדומה הועברו צפונה, לאשכנז (גרמניה) ולצרפת, ורבים מהם הגיעו אלינו דווקא בכתבי יד אשכנזיים-צרפתיים. תהליך זה התרחש בעיקר במאות העשירית והאחת עשרה (נראה שלא הגיעו לאשכנז פיוטים איטלקיים שנכתבו לאחר המאה האחת עשרה). שחזור הקורפוס האיטלקי ומאפייניו נעשה לעתים על סמך כתבי יד מן המרכזים הצפוניים שבאשכנז ובצרפת. ולהפך, מאפייניהם הייחודיים של המרכזים הצפוניים וחידושיהם מתבררים על רקע השוואתם למקורותיהם האיטלקיים.

4 לדוגמה פיוט שתוארו בו גזרות בעלות אופי ידוע, כגון גזרות תתנ"ו או גזרת בלוויש; בדומה לכך פיוטים המספרים על שלטון נוצרי בירושלים חוברו בוודאי החל מן המאה השתים עשרה, לאחר הכיבוש הצלבני, ולא במאה האחת עשרה. נראה כי אין הרבה אזכורים מפורשים של אירועים ידועים בפיוטים. מנגד אף אם לשון הפיוטים מנוסחת בצורה כללית, מתקבל על הדעת שציבור המתפללים פענח בה לא פעם רמזים המכוונים לאירועים קרובים שהיו ידועים לבני הקהילה.

5 מלאכת זיהוי מחבריהם של פיוטים, זמנם של הפייטנים ומקום פעילותם אינה מלאכה חדשה. כבר גדול חוקרי הפיוט הראשונים, י"ל צונץ, עסק בזיהוי פרטים אלה באלפי פיוטים. חתימת המחבר (אם ישנה), הלשון, התכנים, סוגת הפיוט וצורתו, תפוצת מקורותיו, קשרים אינטרטקסטואליים לחיבורים אחרים וכיוצא באלה – כולם נבדקים יחדיו כדי לאפיין את זמנו ומקום חיבורו המשוער של הפיוט. מומחיותו של צונץ מהווה קרקע מוצקה לחוקרים רבים עד היום, והם מקבלים את קביעותיו ואינם בודקים בדרך כלל את דבריו. אבל מאז זמנו של צונץ נודעו לנו יצירות רבות שלא הכיר, ויש צורך לברר את זמנם ומקומם. ועוד, זהירותו המופלגת של צונץ הניאה אותו במקרים רבים מלקבוע מסמרות. מאז זמנו של צונץ נתפרסמו לא מעט מהדורות של מקורות היסטוריים ויצירות ספרות מימי הביניים, וכל אלה יחד מאפשרים עיון מחודש אפילו בפיוטים שהיו ידועים לצונץ. במקרים רבים עדיין אי אפשר להגיע למסקנות מוחלטות, אבל גם במצב זה חשוב לדעת להציע שיקולים חדשים ולהציג את ההשערה המתקבלת על הדעת ביותר, ובתוך כך לציין בבירור את הספקות.

קְלוֹנִימוֹס), אֵלֶיהָ בֵּר שְׁמַעִיָּה, בְּנִימָן בֶּר זֶרַח, יַחִיאל בֶּר אַבְרָהָם, קְלוֹנִימוֹס בֶּר שְׁבָתִי אִישׁ רוּמִי וְאַחִימַעֲזָא בֶּר פִּלְטִיאל.⁶ עַל אֵלֶּה יֵשׁ לְהוֹסִיף כְּמָה פִּיּוּטִים אֲנוֹנִימִיִּים הַשִּׁיכִים לְאִיטְלִיָּה הַקְדוּמָה. יִצְרָאוֹת שֶׁל פִּיטְנִים נֹסְפִים נִבְדָּקוּ, אֶךְ אֵין בָּהֶן לִימּוּד רַב לַעֲנִינָנוּ, אִם מִשׁוֹם מִעוּט יִצְרָאוֹתֵיהֶם שֶׁהִגִּיעוּ אֵלֵינוּ, אִם מִשׁוֹם שֶׁבְּפִיּוּטִים שְׁנוּתָיו בִּידֵינוּ מִפְּרִי עֵטֶם מִצְאָנוּ רַק לְכָל הַיּוֹתֵר דְּבָרִים כְּלָלִיִּים עַל הַגּוֹיִים וְעַל גִּזְרֵתֵיהֶם, בְּלֹא הַתִּייחסוֹת לְאִירֻעִים סְפָצִיפִּיִּים. כֵּךְ הוּא בָּאֶשֶׁר לְפִיּוּטֵיהֶם שֶׁל חֲדוּתָא בֶּר אַבְרָהָם, סִילְנֹ, זְבִידִיָּה, פִּפּוֹלִיאָוֹן, יוֹדֵן בֶּר מִסְתִּיָּה וְחֲנַנְאֵל בֶּר אֲמָנוֹן. וְיֵשׁ פִּיטְנִים שֶׁזִּמְנָם אִם מְקוֹמָם אֵינוּ בְּרוּר עַדִּיין, וְלָכֵן לֹא נִכְלָלוּ בְּדִיוֹן שֶׁלִּפְנֵינוּ.⁷

א. גִּזְרֵת בְּסִילָאוֹס הָרֵאשׁוֹן וְעֻקְבוֹתֶיהָ בְּפִיּוּטֵי אִיטְלִיָּה

גִּזְרֵת הַשְּׁמֵד שֶׁל בְּסִילָאוֹס הָרֵאשׁוֹן קִיסָר בִּיזָנְטִיּוֹן חָלוּ בִּשְׁנוֹת הַשְּׁבַעִים וְהַשְּׁמוֹנִים שֶׁל הַמָּאָה הַתְּשִׁיעִית.⁸ בְּאוֹתָהּ תִּקּוּפָה הִיָּתָה אִיטְלִיָּה הַדְּרוּמִית נִכְבַּשְׁתָּ וְהוֹלָכְתָּ מִחֲדָשׁ בִּידֵי הַשְּׁלִטוֹן הַבִּיזָנְטִי, וְהַשְּׁפָה הַשְּׁלִטָּה בָּהּ הִיָּתָה יוּנִיט. מִסּוּרוֹת עֲבָרִיּוֹת עַל הַגִּזְרָה נִשְׁמְרוּ בְּפִיּוּטֵי אֲמָתִי, בְּסִפֵּר 'חֲזוֹן דְּנִיאל', ב'מִגִּילַת אַחִימַעֲזָא', בְּכַמָּה מְקוֹרוֹת אֲשֶׁכְּנוּיִים וּבְפִיּוּטֵי אִיטְלָקִי שֶׁתְּחִילָתוֹ 'אֲתִי מִהָ לִי מִה'.⁹ אֲמָתִי חִי כְּנִרָאָה בְּתִקּוּפַת הַגִּזְרֵת, כִּי אֲבִיו, ר' שְׁפָטִיָּה, פָּעַל, עַל פִּי הַמִּסּוּרוֹת הָאִיטְלָקִיּוֹת וְהַשְּׁכִנְזִיּוֹת, לְמַנּוּעַ אֶת הַחֲלָת הַגִּזְרֵת בַּחֲמֵשׁ עָרִים בְּאִפּוֹלִיָּה.¹⁰

פִּיּוּט הַזּוֹלָת 'אֲזַכִּיר נְסִי אֲדוֹן מַחֲשֵׁה' שֶׁל אֲמָתִי עוֹסֵק כּוֹלֹ בְּגִזְרֵת בְּסִילָאוֹס. נִרְאָה שֶׁהַפִּיּוּט נִכְתַּב בְּעוֹד הַגִּזְרֵת אֲקֻטּוֹאֲלִיּוֹת, כִּי עַדִּיין אֵין בּוֹ תִּיאוֹר שֶׁל הַצֶּלָּה, אֲלֹא רַק תְּפִילָּה לְתִשׁוּעָה. אֲפֶשֶׁר שְׁבַעַת כְּתִיבַת הַפִּיּוּט חָלוּ הַגִּזְרֵת בְּרַבּוּת מִקְהִילוֹת בִּיזָנְטִיּוֹן, אֶךְ לֹא דוּקָא בְּקִהִילָתוֹ שֶׁל אֲמָתִי עֲצֻמוֹ, שֶׁהָרִי עַל פִּי הַמִּסּוּרָה ב'מִגִּילַת אַחִימַעֲזָא' וּבְמִקּוֹרוֹת אֲחֵרִים הִיָּתָה אוֹרִיָּה (עִירוֹ שֶׁל אֲמָתִי) אַחַת הַקְהִילוֹת

6 שְׁפָטִיָּה וּבְנֵי אֲמָתִי הָיוּ בְּנֵי אוֹרִיָּה בְּמָאָה הַתְּשִׁיעִית; שְׁלֵמָה הַבְּבִלִי חִי סָבִיב אֲמַצַּע הַמָּאָה הָעֲשִׁירִית (בְּרוּמָא אוּ בְּצִפּוֹן אִיטְלִיָּה, עִיין עַל כֵּךְ לְהֵלֶן הָעֵרָה 39); הַפִּיטְנִים בְּנֵי מִשְׁפַּחַת קְלוֹנִימוֹס חִיו בְּלוּקָה בְּמָאָה הָעֲשִׁירִית; אֵלֶיהָ בֶּר שְׁמַעִיָּה חִי בְּבֹאֲרִי בְּתִחִילַת הַמָּאָה הָאֶחָת עֲשָׂרָה; בְּנִימָן בֶּר זֶרַח חִי סָבִיב אֲמַצַּע הַמָּאָה הָאֶחָת עֲשָׂרָה (עַל מְקוֹמוֹ עִיין לְהֵלֶן); יַחִיאל בֶּר אַבְרָהָם חִי בְּרוּמָא סָבִיב אֲמַצַּע הַמָּאָה הָאֶחָת עֲשָׂרָה; אַחִימַעֲזָא בֶּר פִּלְטִיאל חִי בְּאוֹתָהּ תִּקּוּפָה בְּדִרוֹם אִיטְלִיָּה; קְלוֹנִימוֹס אִישׁ רוּמִי חִי בְּמַחֲצִית הַשְּׁנִיָּה שֶׁל הַמָּאָה הָאֶחָת עֲשָׂרָה. חֶלֶק מִמּוֹרֶשֶׁת פִּיּוּטֵי הָאִיטְלָקִים עַדִּיין צִפּוֹנָה בְּכַתְבֵי יָד, אֲבֵל יֵשׁ כֶּכֶר לֹא מַעֵט פִּיטְנִים שִׁיזְרִיתוּהֶם זְכוּ לְכִינוּס, עִיין בְּמַפְתַּח הַפִּיּוּטִים שֶׁבְּסוֹף הַמָּאָמָר.

7 כְּגוֹן דּוֹד בֶּר גְּדַלְיָה וּמִשָּׁה בֶּר שְׁמוּאֵל בֶּר אֲבִשְׁלֹם.

8 עַל גִּזְרֵת בְּסִילָאוֹס עִיין: א' שֶׁרֶף, 'הַיְּהוּדִים בְּבִיזָנְטִיּוֹן', ב' רוֹת וצ' בֶּרס (עוֹרֵכִים) הַהִיסְטוֹרִיָּה שֶׁל עַם יִשְׂרָאֵל, סִדְרָה שְׁנִיָּה: יְמֵי הַבִּיזָנְטִיִּים, ב: תִּקּוּפַת הָאֲפּוֹל, תל אֲבִיב תש"ל, ג, עמ' 35–38. לְתֹאֲרִיכִים הַמְדוּקִיִּים עִיין: מִגִּילַת אַחִימַעֲזָא,² מִהֲדוּרַת ב' קֶלָּאָר, יְרוּשָׁלַיִם תש"ל, ד, עמ' 143–145. עַל הַגִּזְרֵת וְעַל הַדִּיוֹן הַנוֹצֵרִי בְּהִמְרוֹת הַדָּת הַכְּפוּיּוֹת עִיין: G. Dagron and V. Déroche, *Juifs et chrétiens en Orient byzantin* (Bilans de recherche, 5), Paris 2010. C. Zuckerman, 'On the Date of the Khazars' Conversion to Judaism and the Chronology of the Kings of the Rus Oleg and Igor: A Study of the Anonymous Khazar "Letter" from the Genizah of Cairo', *Revue des Etudes Byzantines*, 53 (1995), pp. 237–270, esp. p. 255.

9 קֶלָּאָר, מִגִּילַת אַחִימַעֲזָא (שם), עמ' 106. שֶׁאֵר הַמְקוֹרוֹת רֹאֵה: שם, עמ' 19, 46, 47.

10 שם, עמ' 19, 46, 47.

ששחררו מן הגזרות. ¹¹ הפייטן מתאר את הגזרות ואת ויכוחי הדת, ומתפלל לישועת הקב"ה ולמימוש ההבטחה שהקב"ה יכה את מלכות אדום בעשר מכות כדוגמת מכות מצרים. בכך מקשר הפייטן את הפיוט לא רק לברכת הגאולה, אלא גם לאזכור יציאת מצרים, שהוא הנושא העיקרי בקטע של תפילת הקבע המתחיל 'עזרת אבותינו'. ¹² נביא כמה שורות מתוך הזולת:

בְּקוּם עָלֵי אָדָם קֶשֶׁה / לְהוֹצִיאֵי מִדִּין מֹשֶׁה [...]
 הֵיךְ יְכוֹלְתִּי לַעֲמֹד / פְּנֵי הָרַ גְּבוּהָ לְמֹד
 וְתִמִּיד יַחֲדֹד אֵל לְתִמֹּד / וּבְגָלוֹי חֲקִיו לְלִמֹּד [...]
 טְבַעְתִּי יָם וָאֵשׁ בָּאתִי / וּמְנוּחָה לֹא מָצָאתִי
 יוֹם עֲשׂוֹת מְרָעִי / חֲפָצָם בָּאֲחִי וְרָעִי
 כְּסִיתִי מִדֵּי קְרוּעִי / וְאַיֶּעֱקֹמְעִי מְעִי [...]
 תַּחֲשִׁישׁ יֵשַׁע לְאַנּוּסִים / כְּמוֹ בָּאֲרֵץ פְּתָרְסִים [...]
 וְכֹה בְּחָשִׁי מִתְּפִלָּים / בְּגָלוֹי הָיוֹת מוֹלִים

(אזכור נסי אדון מחשה, שו" 2, 5-6, 9-11, 22, 29) ¹³

אמתי מכנה את בסילאוס 'אדם קשה'. ¹⁴ הביטוי 'יחוד אל' רומז כנראה לאיסור על קריאת שמע, כפי שמשמע ממקבילות שיובאו להלן. לימוד התורה התקיים בסתר, וכן התפילה והמילה. נראה שנקבעה תענית ציבור בעקבות הגזרות או בעקבות פרעות שגלו אליהן. פיוטים נוספים של אמתי מספרים כנראה על אותן גזרות, בהם הזולת 'אהבתיך אהבה כלולה'. ¹⁵ לאחר שהוא מקונן בכללות על מלכות אדום, הוא מתמקד בתיאור זה:

פּוֹשַׁע עוֹ פָּנִים / כְּהַמְלִיךְ עַל הַגּוֹנִים
 צִוָּה לְהַפְרִיד נְבוֹנִים / מֵאַמְתָּת יְקָרָה מִפְּנִינִים
 קָנָא לְטָמְא זְקָנִים / וְגַם לְהַעֲרֵל קִטְנִים

11 שם.

12 על האופי האקטואלי של פיוטי הזולת של אמתי עיין: ע' פליישר, 'בחינות בשירת פייטני איטליה הראשונים', הספרות, 30-31 (1981), עמ' 159. פיוטי הזולת של אמתי היו הדוגמה לפיוטי הזולת של ר' שלמה הבבלי ושל ר' משלם בר קלונימוס, ועל פי דוגמאות אלה כתב בתקופה מאוחרת יותר אליעזר בן נתן (ראב"ן) את הזולת 'אלהים באזנינו שמענו' על גזרת תתנ"ו. ראה: סידור עבודת ישראל: מנהג אשכנז, מהדורת ז' בער, רדלייז תרכ"ח, עמ' 718-719.

13 ביאור: אדם קשה: אכזרי (כנבוכדנאצר או המן, ראה: שיר השירים רבה ז, א; איכה רבה ג, לג [מהדורת בובר, עמ' 34]). מדין משה: מחוקת התורה. לעמוד פני הר גבוה למד: להחזיק מעמד בפני מלך שדומה להר קשה (יצר הרע נראה לצדיקים כהר גבוה, ראה: בבלי, סוכה נב ע"א). יחוד אל: קריאת שמע. מרעי: אויבי. מדי קרועי: בגדי הקרועים בעת התענית. פתרים: מצרים.

14 בדומה לכך בזולת שלו 'אהבתיך אהבה כלולה': 'פושע עו פנים'; וב'מגילת אחימעץ': 'איש עולה ומרמה בדמים' (קלאר, מגילת אחימעץ [לעיל הערה 8], עמ' 17). על מעשי הרמיה של בסילאוס הראשון עיין: קלאר, מגילת אחימעץ (שם), עמ' 143.

15 ב'מגילת אחימעץ' אין אזכור של גזרות נוספות בימי חייו של אמתי.

רָצָף שְׁלוֹשׁ אֲדוֹנִים / בְּיָחוּד עֲדַת אֲמוֹנִים

(‘אהבתך אהבה כלולה’, שו' 17–20)¹⁶

בהמשך הפיוט בא הכינוי 'אנוסים', כמו בפיוט הקודם. גזרות ואיסורים דומים הוזכרו בפזמון 'למה יי תעמוד ברחוק':

דָּמָמוּ פֶּלֶל מְרֹב פִּיּוֹת

הִטְבִּילוּם אוֹיְבִים בְּצַחֲנַת מִיּוֹת [...]

לְקֶץ תַּכְלִית קָם מֶלֶךְ עוֹ פָּנִים [...]

סוֹטֵן כִּי יִדְמִים עֲדוֹת פְּעֻמִּים

(‘למה יי תעמוד ברחוק’, טורים 7–8, 15, 18)¹⁷

הביטוי 'יחוד', בהקשר של קריאת שמע, נזכר גם בסליחה 'עינינו לך תלינו':

אֲבָדְנוּ בְּגוֹיִם וְאֵין יָד לֵאל / לְכֵן יִחוּדְךָ יוֹמָם וְלַיִל / יֹאמֶר נָא יִשְׂרָאֵל

(‘עינינו לך תלינו’, טורים 3–4)

אפשר שגם בפזמון 'אל תשליכנו לעת זקנתנו' רמז אמתי לגזרות בסילאוס:

חֲשׂוֹ שְׁכִינִי / לְעוֹרֵר מִדְּבִי / לְהַחֲטִיא אֲמוֹנִי / זְקֵנִי וְקִטְנִי / וְלֹא אֶמְרוּ אֵיזָה יִי

(‘אל תשליכנו לעת זקנתנו’, טורים 19–21)

תיאור הגזרות בא גם בדברי ר' אחימעץ בר פלטיאל, מחבר המגילה:

וּבְאוֹתוֹ הַזְמָן וּבְאוֹתָם הַיָּמִים / מֶלֶךְ מֶלֶךְ עַל אֲדוֹמִים / אִישׁ עוֹלָה וּמְרִמָּה בְּדָמִים / חֲשֵׁב בְּלִבּוֹ וְזָמַם

לְהַדְמִים / יִיחֹד הַצּוֹר פִּעֵלוֹ תָּמִים / מִפִּי זָרַע קְדוּשִׁים וְתַמִּימִים.¹⁸

על פי מקבילות אלה זיהה קלאר את הפזמון האנונימי והבלתי שלם 'אתי מה לי מה' כשייך גם הוא לתקופת גזרות בסילאוס.¹⁹ בפזמון זה נאמר:

אֲנִס אוֹתִי מֶלֶךְ אֲדוֹם [...]

16 ביאור: פושע עז פנים: בסילאוס הראשון. הגונים: ישראל. נבונים: ישראל, או: תלמידי החכמים. יקרה מפנינים: התורה. לטמא: להטביל אותם לנצרות. להערל: שלא למול אותם. רצף: שיתף. ביחוד: במקום אמונת הייחוד.

17 ביאור: דממו פלל: גזרו להשתיק את התפילה. בצחנת מיות: במי הטבילה. תכלית: אולי יש כאן רמז לאיזו גימטריה של מספר השנים מאז החורבן (עיין על כך להלן). עז פנים: הכינוי כמו בדוגמה הקודמת, על פי דנ' ח 23. ידמים: ישתיק. עדות פעמים: קריאת שמע, הנאמרת פעמיים בכל יום.

18 קלאר, מגילת אחימעץ (לעיל הערה 8), עמ' 17, שו' 13–14. סביר שאת הביטוי 'להדמים' בהקשר הזה בדיוק לקח בעל המגילה מפיוטו של אמתי 'למה יי תעמוד ברחוק'.

19 שם, עמ' 106, 137. הפיוט מופיע בכתב יד שיש בו עוד פיוטים איטלקיים קדומים. על משקלו עיין: פליישר, בחינות (לעיל הערה 12), עמ' 138.

ב'שָׁמַע יִשְׂרָאֵל' פֶּץ לִי דוֹם [...]

כְּנִסְיוֹת נִתְּץ רָשָׁע [...]

לֹא הִתְפַּלֵּל בָּהֶם נוֹשָׁע

(‘אתי מה לי מה’, טורים 5–6, 20–21)

לפי צירוף המקורות נראה לומר שהייתה גזרה מיוחדת על קריאת שמע, כי היא מבטאת את עיקר ההבדל בין אמונת הייחוד לבין אמונת השיתוף הנוצרית. גזרות נוספות שהוזכרו בפיוטים הן איסור תפילה, איסור מילה, איסור לימוד תורה בבית המדרש, הטבלה לנצרות והריסת בתי כנסת. כבר בימי גזרות בסילאוס היו מקרים של מכירה לעבדות. בסליחה ‘ואנחנו לא נדע’ אמתי כותב:

אוֹמֵר הַבְּטָחָה לֹא בְּכֶסֶף נִגָּאִים

הוֹפְכִים לְמַכּוֹר קְטָנִים וְגְדוֹלִים

(‘ואנחנו לא נדע מה נעשה’, טורים 24–25)

מתקבל על הדעת שאין מדובר כאן במכירה מטפורית אלא באזכור של מקרה מכירה ממשי, ואמנם יש מקבילה לכך בספר ‘חזון דניאל’: ‘זיטבול אותם בעל כרחם בצרה גדולה ובחזק, ואחר כך ימכור אותם לעבדים ולשפחות’.²⁰

על פי מסורת שתועדה בכמה מקורות אשכנזיים, בימי גזרת בסילאוס היו לוקחים יהודים שסירבו להיטבל לנצרות וכותשים אותם בבתי בד או בגתות.²¹ מסורת זו מפרשת טור אחד בסליחה ‘אני יום אירא’ של ר’ שלמה הבבלי כרומז לגזרה מיוחדת זו:

זֶה דֶּרֶכְם טוֹבִי עִם אֵיבִד

חֲשׂוֹךְ הַנֶּשֶׁאָר מִלְכָּתָשׁ בְּבֵית הַבֶּד

(‘אני יום אירא’, טורים 7–8)

הסליחה ‘אני יום אירא’ נכתבה ככל הנראה בעקבות גזרת שמד מסוימת. אבל כבר נתברר שר’ שלמה הבבלי לא חי בתקופת גזרות בסילאוס, אלא כשני דורות אחריהן.²² ומכל מקום גם אם נכונה דרך

20 קלאר, מגילת אחימעץ (שם), עמ' 46–47.

21 על המסורת הזאת עיין בפירוט: שם, עמ' 47; פיוטי שלמה הבבלי, מהדורת ע' פליישר, ירושלים תשל"ג, עמ' 24–26.

22 על נסיבות כתיבתה של הסליחה ‘אני יום אירא’ עיין: פליישר, שלמה הבבלי (שם), עמ' 138. על זמן פעילותו של

הבבלי עיין: שם, עמ' 32. נראה שבטור הנוכח מדובר על אותה גזרה שבעקבותיה נתחבר הפיוט, ולא על איזו גזרה

עתיקה. אמנם בכמה כתבי היד בא נוסח אחר של הטור המדובר, שאינו מתאים למסורת הפירוש: ‘חשוק השאר כתשם

בבית הבד’ (כך הנוסח אצל פליישר, שלמה הבבלי [שם], עמ' 310). אבל קשה להלום נוסח זה, ונראה שהנוסח המקורי

הוא ‘מכתשם’ (כך גם בתוך: סדר הסליחות כמנהג פולין, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשכ"ה, עמ' מ, ובשינויי

נוסח שם), והוא מתאים למסורת הנוכחת. מסורת הפירוש היא מן המאה האחת עשרה, ועל כן עד הנוסח העקיף

הכולל בה קדום מכל כתבי היד שבידינו. כמוכן אין הנוסח מוכיח את המסורת, שהרי אפשר לפרש את הטור בקלות

במשמעות מטפורית. אבל העובדה שפרשני הפיוט הקדומים בחרו שלא לפרש בדרך המטפורית מלמדת שהם לא

המציאו את המאורעות המסופרים מדעתם, אלא קישרו והתאימו באיזו דרך בין מאורעות ידועים לבין נוסח הפיוט.

הפרשנות הנזכרת, אי אפשר להחיל אותה על גזרת בסילאוס הראשון. נחזור לדון במסורת זו בקשר לגזרות מאוחרות יותר.

פיוטי משלם בר קלונימוס וזיכרון גזרות בסילאוס כמאה שנים לאחר גזרות בסילאוס חי בלוקה משלם בר קלונימוס.²³ שני פיוטי זולת העוסקים בגזרות מיוחסים לו: 'אזכרך דודי מארץ ירדן' ו'אתה אלהים וזולתך אין עוד'. שניהם נקלטו במנהג אשכנז המערבי, והם נאמרים בשבתות הגזרה שבין פסח לעצרת.²⁴ שני הפיוטים חתומים 'משלם', סגנונם דומה, והם הולכים בעקבות הזולתות של אמת. משקל הטורים בשני פיוטי הזולת רופף, ואין בהם הקפדה על משקל תיבות מדויק בכל טור. כך נהגו פייטני איטליה הקדומים, בייחוד בדרום איטליה. גם נורמת החריזה של שני הפיוטים דומה לזו של פיוטי דרום איטליה: חריזה בשני עיצורי שורש באה רק לעתים, אף זאת על פי דוגמאות פיוטיו של אמת.²⁵ שני פיוטי הזולת מיוחסים בכתבי יד למשלם בר קלונימוס.²⁶ הזולת 'אזכרך דודי מארץ ירדן' מתחיל בתיאור ארבע המלכויות, ולאחר תיאור המלכות הרביעית הפייטן ממשיך ואומר:

פֶּק פְּלִילִיָּה וְשָׁנָה עוֹז דָּתִי
צְוִנִי לְכַחַשׁ יְחֹד עֲדָתִי
קוֹנֵךְ הַיַּעְצוֹר כַּח לְעוֹמָתִי
רְפָסְתִי דְּבִירוֹ הִנְנִי בְּקוֹמָתִי

(אזכרך דודי מארץ ירדן, טורים 17–20)²⁷

בזולת 'אתה אלהים וזולתך אין עוד' הרחיב ר' משלם בדברי הגאווה של המלכות הרביעית, ובסיום תיאור גזרות דת:

סִתְּמוּ פִּיּוֹת מִמְּלִיכֵיךְ שְׁמֶךְ מְלִיכָה

23 עיין עליו: א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"א, עמ' 49–78; א' פרנקל, 'תשלום היוצר' אפיק רגן ושירים' לר' משולם בר קלונימוס, י' לוינסון, י' אלבוים וג' חזן-רוקם (עורכים), היגיון ליונה: היבטים חדשים בחקר ספרות המדרש, האגדה והפיוט: קובץ מחקרים לכבודו של פרופסור יונה פרנקל במלאת לו שבעים וחמש שנים, ירושלים תשס"ז, עמ' 551–552.

24 סידור עבודת ישראל: מנהג אשכנז, מהדורת ז' בער, רדליים תרכ"ח, עמ' 713–715.

25 זאת בניגוד לדרכו של ר' משלם בפיוטי הקרובה ליום כיפור, בסדר העבודה המחורז שלו ובפיוטי היוצר לפסח, שבהם הקפיד לחרוז בשני עיצורי שורש, על פי שיטת שלמה הבבלי.

26 L. Zunz, *Literaturgeschichte der synagogalen Poesie*, Berlin 1865, p. 110. מקבילות ללשון הזולת 'אהבתיך אהבה כלולה' של אמת: הכינוי 'עדינה' בא בשני הפיוטים על פי 'אהבתיך אהבה כלולה', טור 12; הביטוי 'בדוכיות'; בזולת 'אזכרך דודי מארץ ירדן' הוזכר ר' משלם את ארבע המלכויות והרחיב במלכות הרביעית, גם זה על פי דוגמת 'אהבתיך אהבה כלולה'.

27 ביאור: פק פליליה: הכחיש את התורה. ושנה עוז דתי: אסר על קיום התורה. יחוד עדתי: מצוות קריאת שמע של ישראל. ואולי מלשון עדות: עדות הייחוד שלי. קונך וכו': דברי מלכות אדום. רפסתי דבירו: הרסתי את המקדש. בקומתי: בגדולתי.

עדות שקר להעיד ואמתך לכתד
 עוֹרָה, לְמַה תִּישֹׁן, קָמִיךָ לְהַכְתֵּד
 מִלְכוּתְךָ לְהַמְלִיךְ בְּפֹמְבִי וַיְחִידְךָ לְסִהַד
 ('אתה אלהים וזולתך אין עוד', טורים 29–32)²⁸

שני הפיוטים קרובים מאוד לדוגמאות שהעמיד אמתי בזולתות שלו, ובשניהם נזכרת גזרה על קריאת שמע. בפיוט השני נזכר במובלע גם איסור להתפלל בפומבי. מתקבל על הדעת שהכוונה לגזרות בסילאוס, אף על פי שאלה חלו לפני זמנו של ר' משלם. אפשר שהתיאור מכוון גם לגזרות רומנוס לקפנוס (שידונו להלן), או לאווירה קבועה של גזרות שעלולות היו לחזור על עצמן בכל עת, כאלה הזכורות במסורת האיטלקית של בני קהילתו.

ייחוס הסליחה 'אל ימעטו לפניך' למשלם בר קלונימוס פיוט נוסף שיש לדון בייחוסו הוא הסליחה 'אל ימעטו לפניך'.²⁹ סליחה זו חתומה 'משלם' וידועה לנו מכתב יד צרפתי אחד. מחרוזות אחת, העוסקת במלכות אדום, פגועה מיד הצנזור. יש בסליחה זו כמה סימנים האופייניים לפיוטים איטלקיים קדומים: אזכור מספר שנות התלאות שעברו על עם ישראל מאז החורבן, מניין ארבע מלכויות באמצעות ארבע החיות מחוון דניאל ופירוט דברי הגאווה של מלכות אדום. יש בפיוט גם מקבילות לשוניות אופייניות לשני הזולתות של ר' משלם.³⁰ בסליחה זו, כמו בשני פיוטי הזולת הנזכרים, משקל הטורים רופף, ואין הקפדה על נורמת חריזה בשני עיצורי שורש. אם אמנם ר' משלם הוא מחברה של סליחה זו, הרי אפשר שלקח כאן דוגמה, כמו בפיוטי הזולת שלו, מפיוטיו של אמתי.³¹ נראה אפוא, אם כי לא ודאי, שיש לייחס את הסליחה 'אל ימעטו לפניך' למשלם בר קלונימוס.³²

28 ביאור: מליחד: מלקראו קריאת שמע. עדות שקר: לכפור על ידי אמונת השילוש. להכחד: להשמיד. בפומבי: בציבור ולא בחשאי. לסהד: להעיד (מן הארמית).

29 לקט פיוטי סליחות מאת פייטני אשכנז וצרפת, מהדורת ד' גולדשמידט וא' פרנקל, 'ירושלים תשנ"ג, עמ' 490–492.

30 רשימת המקבילות: עיצם, נאצות, בחרף, עישה (גם בפיוטים אחרים של ר' משלם), דוכיות, לשנות דת, ערער עד היסוד.

31 אם כן נראה שבפיוטי הקרובה, העבודה והיוצרות הולך ר' משלם כאמור לפי נורמות החריזה והמשקל של ר' שלמה הבבלי, ובפיוטי הזולת ובסליחה – על פי דוגמת פיוטיו של אמתי. התופעה מעניינת אך לא בלתי אפשרית. אפשר גם שמדובר בשתי תקופות שונות ביצירתו הפייטנית.

32 על הטור 'פָּרָא נוֹהֵק לְשַׁחַר וּלְשַׁפֵּף', המופיע לקראת סופה של הסליחה, עיין להלן. כדאי להזכיר כאן גם את הסליחה 'אולת יד אם נהלאה', החתומה גם היא 'משלם'. בסליחה זו בא הטור: 'שְׁנִים כְּמָה מְאוֹת יִגְיַע וְנִלְאָה' (שו' 21), המקביל לטור 'אֲשֹׁר קְרָאוּי זֶה שְׁנִים כְּמָה מְאוֹת' שבסליחה 'אל ימעטו לפניך' (שו' 1). אין להוציא מכלל אפשרות שגם הסליחה 'אולת יד אם נהלאה' שייכת לר' משלם בר קלונימוס, אך מכלל השערה לא יצאנו. (אמנם נראה ששתי הסליחות נכתבו לפני מלואת אלף שנים לחורבן, כאשר מנו עדיין מאות שנים לחורבן [הערת א' לוי].)

ב. גזרות במאות העשירית והאחת עשרה בפיוטי איטליה

פייטני איטליה הקדומים חיו תחת שלטון נוצרי. פייטני דרום איטליה – תחת שלטון ביזנטי; ופייטני מרכז איטליה וצפונה – בנסיכויות מקומיות או תחת שלטון הקיסרות הרומית הפרנקית. הנסיכויות והשלטון הפרנקי היו נתונים להשפעת הנצרות המערבית, שמרכזו ברומא. בימי קרל הגדול כללה קיסרות זו גם את גרמניה וצרפת, ובימי יורשיו נתפצלה לממלכות נפרדות. השפה הרשמית באזורים הדרומיים הייתה השפה היוונית, ובצפון – השפה הלטינית. מצב זה נמשך עד לאחר אמצע המאה האחת עשרה, עד שגורש השלטון הביזנטי לגמרי מדרום איטליה (בשנת 1071 לסה"נ).³³

מצבם של יהודי צפון איטליה במאות העשירית והאחת עשרה לא היה קשה באופן יחסי. המדובר הן באזורי הנסיכויות שבמרכז איטליה, הן באזור רומא והן בצפון, שהיה כפוף לשלטון הפרנקים. מדיניות האפיפיור הייתה בדרך כלל סובלנית. מן הידיעות ההיסטוריות עולה שעיקר הלחץ היה בתחום הכלכלי, שבו הוטלו חдשות לבקרים גזרות והגבלות שונות. אין ידיעות על גזרות שמד או על מקרי הרג רבים, אך יש עדויות מעטות על ויכוחי דת ופרעות מקומיות.³⁴ באמצע המאה האחת עשרה נעשה ניסיון לכפות על יהודי בנוונטו טבילה, אך הוא נכשל לאחר שהאפיפיור גינה את המעשה.

לעומת זאת בדרום הביזנטי היה מצבם של היהודים קשה מאוד. הפשיטות והכיבושים הבלתי פוסקים של גורמים מוסלמיים שונים (ובמאה האחת עשרה גם של הנורמנים) לא פסחו על יהודי הערים האיטלקיות. בבארי לבדה היו שישה חילופי שלטון במאות התשיעית והעשירית.³⁵ בשנת 925 לסה"נ נהרגו באוריה עשרה רבנים, ויהודים נלקחו בשבי לאפריקה, ובשנת 950 לסה"נ הותקפה בארי פעם נוספת, ושוב נלקחו שבויים יהודים.³⁶ בשנות השלושים או הארבעים של המאה העשירית הטיל הקיסר הביזנטי רומנוס לקפנוס גזרות על היהודים.³⁷ כשהגיעו הידיעות על הגזרות לדרום איטליה נערכו התקפות על יהודי בארי ואטרנטו, וכמה מנכבדי הקהילות נאסרו ונרצחו. יש בידינו גם תיאור של מקרה הרג עצמי על קידוש השם.³⁸ אפשר שגזרות אלה הביאו לבריחה של יהודים לאזורים שמחוץ לשליטה הביזנטית.

33 עיין: ב' רות, 'איטליה', רות וברס, תקופת האופל (לעיל הערה 8), עמ' 60–72.

34 אמנם תקופה זו מתאפיינת במיעוט ידיעות היסטוריות על קהילות צפון איטליה בכלל, ולכן הרושם הכללי יכול להיות מוטעה קצת.

35 רות, איטליה (לעיל הערה 33), עמ' 242, הערה 6.

36 שם. עדויות על שבי, גלות ומוות השווה: קלאר, מגילת אחימעץ (לעיל הערה 8), עמ' 30, שו' 25; עמ' 33, שו' 4; עמ' 38, שו' 10.

37 עיין: שרף, היהודים בביזנטיון (לעיל הערה 8) עמ' 38; צוקרמן, המרת הכורים (לעיל הערה 8), עמ' 255; ב"צ דינור, ישראל בגולה, א: מימי כיבוש ארץ ישראל על ידי הערבים עד מסעי הצלב, ספר א: מעמדם של היהודים בארצם ובארצות פוזריות בעמים ובמדינות, תל אביב תשי"ט, עמ' 134, סעיפים טז–יז. על שנת תחילתן של גזרות רומנוס לקפנוס עיין להלן.

38 רות, איטליה (לעיל הערה 33), עמ' 64–65; J. Mann, *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, I, New York 1931, pp. 23–27.

הפייטנים העיקריים במרכז איטליה ובצפונה במאה העשירית היו שלמה הבללי³⁹ ובני משפחת קלונימוס מלוקה. מן המאה האחת עשרה נותר לנו בעיקר עיזבנו של יחיאל בר אברהם מרומא.⁴⁰ מן הדרום הביזנטי יש בידינו מהמאה העשירית בעיקר כמה פיוטים אנונימיים, המופיעים באוסף סליחות איטלקי קדום שגילתה טובה בארי.⁴¹ האוסף מועתק בקטע גניזה (כ"י סנקט פטרבורג, ספרייה לאומית רוסית, אוסף אנטונין 905), והסליחות הכלולות בו נתחברו כנראה בדרום איטליה. שני פיוטים מתוך האוסף נכתבו כנראה בידי מחבר אחד: 'אורנו מלכי ארצות' ו'ארבע חיות אכלונו'. שניהם בנויים במבנה תלת-טורי, והם דומים מאוד מבחינת התוכן, הסגנון והלשון הבלתי מווקצעת, וסמוכים זה לזה בכתב היד. תאריך המופיע באחד מהם מורה שהפיוט נתחבר לכל המאוחר בשנות השמונים של המאה העשירית. עניין שני הפיוטים האלה הוא שעבודם של ישראל לאומות שונות, ומפאת חשיבותם לנושא הנדון הם נדפסים להלן, בנספח למאמר.⁴² מאיטליה הביזנטית במאה האחת עשרה עומדות לפנינו יצירותיהם של אליה בר שמעיה ובנימן בר זרח.⁴³ נבדוק תחילה את פיוטיהם של פייטני מרכז איטליה וצפונה ואחר כך את פיוטי הדרום הביזנטי. עזרא פליישר כבר הראה שהגזרות המתוארות בפיוטי שלמה הבללי אינן קשורות יחסית לגזרות המתוארות על ידי פייטנים אחרים, והן כוללות בעיקר גזרות כלכליות ויכוזי דת.⁴⁴ תיאורי הרג ושמד נדירים בפיוטיו. במקום אחד הבללי מתאר כנראה שרפת בית כנסת וספרי תורה:

תַּחַה חוֹסֶיךָ טְרוּפִים

זְבוּלֶיךָ וְדִתְךָ נִשְׁרָפִים

(אתאנו לך בקש רחמים, טורים 34–35)

שלמה הבללי חי בוודאי במרכז איטליה או בצפונה. פליישר שלל את האפשרות שהיה איש רומא, וקבע את מקום פעילותו בצפון איטליה, על פי מקומם הגאוגרפי של ממשכי דרכו. ראה: פליישר, שלמה הבללי (לעיל הערה 21), עמ' 17–18, 30. גם אם נקבל את דבריו של פליישר שהכינוי 'הבללי' אי אפשר שהוא רומז לעיר רומא עצמה, עדיין קיימת האפשרות שמקום פעילותו של הבללי היה אכן בעיר רומא. גם פליישר לא הביא כל נימוק השולל אפשרות זו. אם בודקים את אסכולת הפייטנים שהושפעה משיטותיו של הבללי בחריזה, במשקל התיבות ובחיתוב יוצרות מרובעים כדוגמת 'אור ישע מאושרים', הרי העיר רומא דווקא מתאימה מאוד כמקום פעילותו, כי שיטתו הפייטנית השפיעה בסוף המאה העשירית ובתחילת המאה האחת עשרה הן על פייטני לוקה, הן על פייטני רומא עצמה (בהם יחיאל בר אברהם ושבי בר משה) והן על ר' אליה בר שמעיה, איש בארי. אפשר שמרכזיותה של ישיבת רומא קיבצה אליה תלמידי חכמים, ושהם למדו בה גם את שיטתו הפייטנית של שלמה הבללי. ר' משלם בר קלונימוס, תלמידו של ר' שלמה הבללי, כונה לעתים גם הוא 'איש רומי', ואפשר שלמד ברומא בצעירותו. עיין: גרוסמן, חכמי אשכנז (לעיל הערה 23), עמ' 51. פעילותו של הבללי ברומא עצמה מסבירה גם את העובדה המוזרה שכתובת יוצרות מרובעים לפסח (כדוגמת 'אור ישע מאושרים') נתאוצרה לדורות דווקא בקרב פייטני העיר רומא. עיין: פליישר, שלמה הבללי (שם), עמ' 378–379. (אמנם יש לציין שסליחותיו של שלמה הבללי נעדרות כמעט לגמרי ממחזורי איטליה, ושמא זה סימן להיותו פייטן צפוני [הערת א' לזין].)

40 בתקופת ר' יחיאל חי ברומא גם הפייטן שבי בר משה, אבל פיוטיו לא נבדקו לצורך מאמר זה.

41 עיין: ט' בארי, 'השלמת הסליחה "אלה וכחש" לר' סילנו', תרביץ, סז (תשנ"ח), עמ' 255–260.

42 סליחות נוספות מן האוסף נראות קדומות אף הן. אפיונים נוספים לסליחות אלה ראה: בארי (שם). לפי הממצא הפלאוגרפי אפשר שהאוסף כולו הועתק עוד במאה העשירית.

43 על שאלת שייכותו של בנימן בר זרח לדרום איטליה עיין להלן.

44 פליישר, שלמה הבללי (לעיל הערה 21), עמ' 133–135.

אפשר שבטורים אלה רמזו הבבלי למה שידוע לנו על שרפת בית כנסת וספרי קודש בזמן גזרת השמד של רומנוס לקפנוס, ולהתקפות על יהודי בארי באותה עת.⁴⁵ בשני מקומות בפיוטיו מוזכר הרג על קידוש השם, אבל ספק אם הכוונה לגזרה קונקרטית:

מִדְרָס גִּזְרֵי וְנִיץ וְאֶפְרוֹחִיָּה קְרוּצִים

(תוחלת ישראל חסד לא נעזב, טור 20)

וְרָ לֹא נִשְׁלָבִים וְעֵלֶיךָ נִצְלָבִים

(תערוג אליך כאיל על אפיקים, טור 16)

את הסליחה 'אני יום אירא' כתב הבבלי כנראה בעקבות גזרת שמד מסוימת שחלה דווקא בימיו שלו.⁴⁶ כבר הזכרנו את המסורת המפרשת את הטור 'חשוך הנשאר מלכתשם בבית הבד' (מתוך אותה סליחה) לעניין גזרות בסילאוס הראשון. אך כאמור קשה מאוד לקיים מסורת זו, כי גזרות אלה חלו כשני דורות לפני שלמה הבבלי. אם רוצים אנו לקיים לפחות חלק מן המסורת הנזכרת, אפשר לשער שאמנם הסליחה חוברת בעקבות גזרת שמד ביוזמית,⁴⁷ אך המדובר בגזרת השמד בימי רומנוס לקפנוס, שאכן הייתה בתקופת חייו המשוערת של שלמה הבבלי.

בעקבות הבבלי הסמיך גם יחיאל בר אברהם, בן המאה האחת עשרה, את הדימוי של כתישה בבית הבד לענייני קידוש השם:

קְדוּשׁ שְׁמֶךָ שְׁכֶם אֶחָד חוֹטְבִי [...]

רְעוּצִים כְּמִגְוֹרָגַר בְּבֵית הַבַּד וְקוֹטְבִי

(אבוא ברוב חסדך, טורים 37, 39)

אם יש ממש במסורת הפרשנית הנזכרת באשר לפיוט של שלמה בבלי, יש להחילה גם על דברי ר' יחיאל.

בפיוטי בני משפחת קלונימוס לא מצאנו עד לגזרות קונקרטיות שחלו בימיהם. אך כאמור בפיוטי הזולת והסליחה של משלם בר קלונימוס בא כנראה אזכור לגזרות בסילאוס הראשון בעניין האיסור על קריאת שמע.

גם יחיאל בר אברהם הזכיר מקרי שמד, כנראה באופן כללי בלבד, כחלק משאיפתם הקבועה של הגויים לנצר יהודים. אבל גזרת אסירים הוזכרה בפיוטיו פעמיים. אפשר שהסליחה 'אני הגבר ראה עני' נכתבה בעקבות מאסר של נכבדי קהילה או תלמידי חכמים:

45 עיין: רות, איטליה (לעיל הערה 33), עמ' 64.

46 כך נראה על פי תחילת הפיוט, על פי הטורים 'וְהַ דְּרָכָם טוֹבִי עִם אִיבְדִּי', 'כְּמַעַט כָּלוּ לֹא יַעֲדְרוּ דְּבָרִי', 'סִרְנוּ וְסִעֲרָנוּ וְנִשְׁמָטָה תָּרַב הַיּוֹנָה' (טורים 7, 11, 15), על פי רצף האירועים המתוארים לכל אורך הפיוט, וכן לפי קריאות הנקמה שבסופו. למרות זאת אפשר שמדובר בגזרה שר' שלמה הבבלי שמע עליה ולא חווה אותה בעצמו, כי תיאור הדברים נראה מרוחק. ועיין: פליישר, שלמה הבבלי (לעיל הערה 21), עמ' 132.

47 זאת אף על פי שר' שלמה הבבלי לא ישב בתחום השלטון הביזנטי. כבר העלינו את האפשרות שגם אמתי חיבר פיוטים על גזרות של קהילות רחוקות.

וַעֲתָה בְּרוֹל בָּאָה נַפְשִׁי / וְאַזְעַק חֶמֶס לְצֹאת לַחֲפָשִׁי [...]
 לְעֵת מִרְפָּא עֲדִיךָ נַעֲתִיר / לְכָלוֹת הַפֶּשַׁע, אֲסִירִים מִתִּיר [...]
 פְּרוּזִנִי נִכְבְּדִי בְּזָקִים רוֹתֶקוּ
 ('אני הגבר ראה עני', טורים 11–12, 23–24, 34)⁴⁸

וכן בסליחה אחרת:

אֶסְרוּ קִצִּינִיָּה נָדְדוּ מִקְשָׁת
 ('יושב שאנן דורך נעקשת', טור 4)⁴⁹

אשר לפייטני דרום איטליה, כאמור אין בידינו הרבה מיצירתם במאה העשירית. שני הפיוטים בקטע הגניזה מאוסף אנטונין, 'אזרוננו מלכי ארצות' ו'ארבע חיות אכלוננו', מדגימים היטב את האווירה בקהילות הדרום, שחוו פשיטות וכיבושים תכופים, ושצבאות שונים פקדו אותן מפעם לפעם. לאחר חסיים הפייטן את דבריו על ארבע המלכויות הקלסיות כתב:

סִבְבוּנִי פָּרִים תַּנִּים / סִיגְרוֹנוּ נְמָלִים [וּשְׁפָנִים] / סִיגְרוֹנוּ אֲרָבָה וְהַמוֹנִים
 עִיגְרוֹנוּ פִּתְנִים וְנַחֲשִׁים / עִקְרָבִים מְרוּגָשִׁים / עֲלִינוּ [מֵאֹד] מִתְּלַחֲשִׁים
 פָּעְרוּ פִּיהֶם לְבִלְעִינוּ / פִּתּוּחַ כֶּקֶּבֶר בְּלוּעִינוּ / פָּנִינוּ שְׁאָפוּ בְּחִיבּוּלִינוּ
 ('ארבע חיות אכלוננו', שו' 15–17)

ובפיוט המקביל:

נִסְתִּי מִפִּי אֲרִי וּפִגְעוּנִי דּוֹבִים / וּמִפִּי דּוֹבִים בְּלוּעִנִי זְאֵבִים / וּמִפִּי זְאֵבִים נִשְׁכּוּנִי עִקְרָבִים
 סִרְתִּי מִפִּי עִקְרָבִים וּסִבְבוּנִי נַחֲשִׁים / וּמִפִּי נַחֲשִׁים שְׂרָפוּנִי פִּתְנִים קָשִׁים / וּמִפִּי פִּתְנִים שְׂרָף
 רוּגָשִׁים
 ('אזרוננו מלכי ארצות', שו' 14–15)⁵⁰

נראה שיש בדברים הד חזק להרגשת הרדיפה הקבועה של יהודי דרום איטליה.⁵¹ בפיוטיו של אליה בר שמעיה, איש בארי בתחילת המאה האחת עשרה, שולבו קריאות רבות להצלה משעבוד הגויים ומצרותיהם.⁵² בולטים בתוכם לפחות שני פיוטים שנראה שנכתבו בעקבות גזרה

48 ביאור: פרוזוני נכבדי: ראשי נכבדי.

49 ביאור: נדדו מקשת: מפחד הקשת (יש' כב 3).

50 הפייטן התבסס על מדרשים שזיהו את אומות העולם כחיות שונות, עיין בביאור לפיוט, בנספח למאמר.
 51 על אווירה דומה בסיציליה בעקבות מלחמת אורחים ופלישות שונות ראה במכתב של יהודי מפרלמו: מ' בן-ששון, יהודי סיציליה 825–1068: תעודות ומקורות, ירושלים תשנ"א, עמ' 15–20.

52 על מאורעות שמד והרג שאינם בגדר קונוונציה שירית עיין: פיוטי אליה בר שמעיה², מהדורת י' דוד, ירושלים תשס"ח, עמ' 148. וזיהויו של אליה בר שמעיה כאיש בארי מבוסס על פסק הלכתי שהוא חתום עליו כאחד מדייני העיר. עיין: קלאר, מגילת אחימעץ (לעיל הערה 8), עמ' 50; צונץ, תולדות הפיוט (לעיל הערה 26), עמ' 139; ח' שירמן, 'השירה העברית באיטליה מראשיתה עד לסוף המאה ה"א', רות וברס, תקופת האופל (לעיל הערה 8),

מסוימת. הפיוט 'אויבים חִיבִים אֵין לִנְגָד' נכתב אולי בעקבות מזימות תכופות של נוצרים ומוסלמים שכללו מאסר של יהודים:

סוּד הַעֲרִימוּ אֶהְלִי אָדוּם וְיִשְׁמַעְאֲלִים [...]
 קָמִים אֶסְרוּנִי וְאֵין אֶגְדִּי מִתִּיר
 ('אויבים חִיבִים אֵין לִנְגָד', טורים 29, 37)

הפיוט 'אויבים קמו עלי על לא חמס' נכתב כנראה בעקבות גזרה כלכלית. בקשות הנקמה והקללות הארוכות מלמדות שהגזרה הייתה חמורה במיוחד. נראה שגם ר' אליה הזכיר את ריבוי הכיבושים וחילופי השלטונות שראה בימיו:

שְׁלֵמִיךָ לְבוּטִים שְׁפוּטִים בְּאַרְבַּעַת שְׁפָטִים
 תָּמוּ פֶסוּ בְּאֵשׁ וּבִמִּים נְשָׁפָטִים
 אֶכּוּלִי נֶמֶר וּבִשְׁנֵי אֶרֶצוֹת לְעוּטִים
 לְחוּמֵי רֶשֶׁף וְשֵׁן בְּהִמּוֹת וְעִיטִים
 ('אבדו חכמי גזית', טורים 21–24)

כמה פעמים מוזכרים בסליחותיו אירועי מאסר:

קָמִים אֶסְרוּנִי וְאֵין אֶגְדִּי מִתִּיר
 ('אויבים חִיבִים אֵין לִנְגָד', טור 37)
 לִקְבֹּל עֲתָה נִכְבְּדֵי אֶסּוּרִים בְּזִיךְ
 ('אטתי מטתי מרב צרה', טור 15)
 נָטִיתִי וְלַהֲרֹג נִמְסַרְתִּי
 נִוְתַתִּי בְּזִקִּים וְאֶסְרַתִּי
 ('אבותי כרבת ריבם', טורים 53–54)

אף מקרי הרג מוזכרים, כולל מוות על קידוש השם:

דָּלָה וְהִצֵּל לְקוּחֵי מָוֶת וְלַהֲרֹג מָטִים
 ('תחרות רגז הניח ותזכר', טור 37)
 יְרוּדִים נְדוּדִים הָרוּגִים בְּשִׁמְךָ מְלָקוּב
 ('איך אפתח פי בחיך', טור 19)

עמ' 150. אבל שיטות החריזה והמשקל שלו אינן דומות לאלו של שאר פייטני דרום איטליה, אלא דווקא לשיטת שלמה הבבלי ותלמידיו, כדוגמת ר' משלם בר קלונימוס, ומאוחר יותר ר' יחיאל בר אברהם. אם כן אפשר שר' אליה בר שמעיה שהיה בצעירותו באזור רומא (שמא לצורך לימוד בישיבתה), ושם אימץ את שיטות המשקל והחריזה הצפוניות. ב'מגילת אחימעץ' מסופר שכמה מבני משפחת אחימעץ שהו גם הם באזורים הלא-ביונטיים בעת הפרעות בדרום איטליה. ועיין גם להלן הערה 94.

תָּמִיד עֲלֶיךָ וְבוֹחָה

נִחְשְׁבָנוּ כְּצֶאֱן טִבָּחָה

(‘אל אלהים אעתר ולבי יחרד’, טורים 31–32)

לָמָּה נִמּוּת נִגְדֶּךָ [...]]

עֲרוֹץ גּוֹלְגוֹת חֲרָדֶיךָ

(‘אויבים חייבים אין לנגדם’, טורים 4, 6)

פיוטיו של בנימין בר זרח דומים לאלה של אליה בר שמעיה. גם בהם הוזכרו מקרי הרג, קידוש השם ומאסר:

בָּאֵשׁ וּבִמֵּים בְּשָׁבִי וּבִבְזָה נְדוֹנִים / בְּכָל יוֹם בְּאַכְזָרִיּוֹת וְשֹׁטֶף אֶף

(‘אל נא תיסר באי עדיך’, טור 2)

כִּי עֲלֶיךָ הוֹרָגְנוּ כָּל הַיּוֹם

(‘איה קנאתך וגבורותך בעשותך נוראות’, טור 6)

קָדְקוֹד פּוֹשְׁטִים מוֹל שְׁחִיטָה וּמְלִיקָה

(‘אפס ריח נחוחי אשים’, טור 10)

מֵאֲזוּ וְעַד עֲתָה אֲנַחְנוּ נִדְּחִים

נִהְיָגִים נִשְׁחָטִים וְנִטְבָּחִים

(‘איך נפתח לפניך דר מתוחים’, טור 7)

חֲבוּשָׁה בְּכַתִּי כְּלָאִים חֲרוּשָׁה כְּשָׂדֶה

(‘אדברה וירוח לי’, טור 15)

אף אם אין בידינו פרטים היסטוריים ברורים על אירועים אלה, נראה שאכן מדובר על מקרים שקרו ממש בימיו של בנימין בר זרח, ושאינן אלו תיאורים כלליים בלבד.

ר' בנימין מזכיר פעמים רבות שישראל משועבדים בימיו לעמים שונים:⁵³

רְדוּפָה וְדְלוּקָה כְּאֲשֶׁר יִרְדּוּף הַקּוֹרָא

קְלוּעָה כְּבִקְלַע מִחֲזִיר לְפָרָא

(‘תפוצת בת יהודה הנורת’, טורים 3–4)

בְּיַד כָּל אֹמֶה וְלָשׁוֹן נִתְּתִי לְמַסְרָנִי

(‘אלי אלי למה עזבתני ותמסרני’, טור 1)

בֵּין כָּל אֹמֶה וְלָשׁוֹן אֲנִי לְבַד נִקְשָׁתִי

(‘אדברה וירוח לי’, טור 3)

53 השתקפותן של התקפות המוסלמים על דרום איטליה בפיוטי התקופה תידון להלן בנפרד.

לְחוֹצִים עֲבוּדִים תַּחַת יָד כָּל אֹמָה

(אִיהָ קִנְאָתָךְ וּגְבוּרָתָךְ בַּעֲשׂוֹתָךְ נֹרְאוֹת, טור 8)

הַתְמוּנָה הַכִּלְלִית הָעוֹלָה מִבְּדִיקַת פִּיּוּטֵיהֶם שֶׁל פִּיּוּטֵי אִיטָלְיָה מִן הַמָּאָה הָעִשִּׁירִית וְהָאֶחָת עֲשָׂרָה הִיא שֶׁמִּצָּבֵם שֶׁל יְהוּדֵי מֶרְכֵּז אִיטָלְיָה וְצִפּוֹנָה (וּבִתְוֹכָם יְהוּדֵי רֹמָא) בְּנֵי הַתְּקוּפָה הִיא טוֹב בַּהֲרֵבָה מִמִּצָּבֵם שֶׁל יְהוּדֵי דְרוֹם אִיטָלְיָה, הַבִּיזֻנְטִית. תְּמוּנָה זוֹ חוֹפֶפֶת לַגִּמְרִי אֶת הַתְמוּנָה הַהִיסְטוֹרִית שֶׁהִבָּאנוּ לַעֲלֹל.

מִקּוֹר עֲבָרֵי הָרֹמָז לִזְמַנָּה שֶׁל גִּזְרוֹת רֹמָנוֹס לַקְּפָנוֹס

הַסְּלִיחָה שֶׁל אֲמָתִי 'לְמָה' ה' תַּעֲמֹד בְּרֹחוֹק' עוֹסֶקת כְּאִמּוֹר בְּגִזְרוֹת בְּסִילָאוֹס. הִיא יִדְוָעָה מִתּוֹךְ כִּמְאֵה כְּתָבִי יָד אֲשַׁכְנַזִּיִּים.⁵⁴ בְּסִילָאוֹס עֲצָמוּ מוֹזְכָּר בִּה: 'לִקְצֵן תַּכְלִית קָם מֶלֶךְ עֹז פָּנִים' (טור 15). הַמִּילָה 'תַּכְלִית' אֵינָה בְּרוּרָה, אֲךָ נִרְאָה שֶׁהִיא רֹמֶז לַתֹּאֲרִיךְ מִסוּיָם. אִם נִפְרֵשׁ 'תַּכְלִית' כְּגִימְטְרִיָּה שֶׁל מִסְפֵּר הַשָּׁנִים שֶׁעָבְרוּ מֵאֵז הַחֹרֶבֶן נִגִּיעַ לִשְׁנַת 928,⁵⁵ אֲבָל שָׁנָה זוֹ מֵאוֹחֶרֶת לִזְמַן גִּזְרוֹת בְּסִילָאוֹס וְלַתְּקוּפָה חִיּוֹ שֶׁל אֲמָתִי.

חִיזוּק נוֹסֵף לַכֹּךְ שֶׁהַמִּילָה 'תַּכְלִית' רֹמֶז לַתֹּאֲרִיךְ כִּלְשָׁהּ יֵשׁ בַּעֲבוּדָה שֶׁרְבִים מִפִּיּוּטֵי אִיטָלְיָה רִגְלִיִּים לְחֹזְכִיר בְּפִיּוּטֵיהֶם אֶת מִסְפֵּר הַשָּׁנִים שֶׁעָבְרוּ מֵאֵז הַחֹרֶבֶן.⁵⁶ אֲזָכּוֹר מִסְפֵּר שָׁנִים בַּעֲזֶרֶת גִּימְטְרִיָּה בִּא פֶּעַם אֶחָת גַּם בְּפִיּוּט שֶׁל ר' שְׁלֹמֹה הַבְּבִלִי.⁵⁷

בְּשִׁלּוּשָׁה כְּתָבִי יָד אֲשַׁכְנַזִּיִּים יֵשׁ לְמִילִים 'לִקְצֵן תַּכְלִית' נוֹסח מִתּוֹקֵן: 'לִקְצֵן שָׁנָה תַּתְנִי'.⁵⁸ תִּיקוּן זֶה, שֶׁנַּעֲשֶׂה לְאַחֵר גִּזְרוֹת תַּתְנִי, מֵרָאָה שֶׁגַּם יְהוּדֵי אֲשַׁכְנַז פִּירְשׁוּ אֶת הַמִּילָה 'תַּכְלִית' כְּרֹמֶז לַתֹּאֲרִיךְ כִּלְשָׁהּ, אֲלָא שֶׁהֵם רָצוּ לְהַסִּיךְ אֶת תִּיאֹר גִּזְרוֹת הַשְּׁמֵד הַקְּדוּמָה לַתִּיאֹר גִּזְרוֹת הַשְּׁמֵד שֶׁל תַּתְנִי.

כִּיצַד נִסְבִּיר אֲפֹא אֶת הַבִּיטוּי 'לִקְצֵן תַּכְלִית' בְּפִיּוּטֵי שֶׁל אֲמָתִי? נִרְאָה שֶׁהַמִּילָה 'תַּכְלִית' עֲצָמָה מֵהוּוּה תִּיקוּן שֶׁל תֹּאֲרִיךְ קְדוּם יוֹתֵר, שֶׁהִיא כְּתוּב בְּפִיּוּטֵי הַמִּקְוִרִי שֶׁל אֲמָתִי.⁵⁹ הַתִּיקוּן נַעֲשֶׂה עוֹד בְּאִיטָלְיָה לִפְנֵי שֶׁהַפִּיּוּט נִדָּד צִפּוֹנָה. הַפִּיּוּט הִגִּיעַ אֲפֹא לְאֲשַׁכְנַז כִּבְר בְּצוּרָתוֹ הַמְּתוֹקֶנֶת, שֶׁם תּוֹקֵן פֶּעַם שְׁנִיָּה לְאַחֵר גִּזְרוֹת תַּתְנִי, וְנוֹסח הַתִּיקוּן נִקְלַט בַּחֲלֶק מִכְּתָבִי הַיָּד.

הַתִּיקוּן הַקְּדוּם 'תַּכְלִית' רֹמֶז כִּנְרָאָה לְגִזְרוֹת שֶׁהָיוּ סָבִיב שְׁנַת 928. רֹמָנוֹס לַקְּפָנוֹס עָלָה לְשִׁלְטוֹן

54 עֵינִי: קְלָאָר, מִגִּילַת אַחִימַעֲץ (לַעֲלִיל הָעֵרָה 8), עֵמ' 135. הַפִּיּוּט נִמְצָא גַּם בְּכ"י לֹנְדוֹן, מוֹנַטִּיפּוֹרִי 241, דף 97, ע"א-ע"ב.

55 יְהוּדֵי אִיטָלְיָה חִישְׁבוּ אֶת תֹּאֲרִיךְ הַחֹרֶבֶן לִשְׁנַת 68 לְסִפְרִיָּה, עַל זֶה יֵשׁ לְחוּסִיף 'תַּכְלִית' (860).

56 הַשְּׁוּוּה: פִּלִּישֶׁר, שְׁלֹמֹה הַבְּבִלִי (לַעֲלִיל הָעֵרָה 21), עֵמ' 33 (לִגְבִי סִילָנֹה, מִשָּׁה בֶר קְלוֹנִימוֹס וְשְׁלֹמֹה הַבְּבִלִי); לַעֲלִיל הָעֵרָה 32 (לִגְבִי מִשְׁלֵם בֶּר קְלוֹנִימוֹס); וְלַחֲלֵן הָעֵרָה 114 (לִגְבִי ר' בְּנִימֵן בֶּר זֹרַח).

57 בְּטוֹר 'זֶה פִּעֻמִּים קִצִּיר וְלֹא עֲצָרָה', הָרֹמָז לְשִׁמּוּנָה מֵאוֹת שָׁנוֹת גְּלוּת (פִּעֻמִּים קִצִּיר). הַמּוֹבָאָה הִיא מִתּוֹךְ הַסְּלִיחָה 'אֲךָ בֶּךְ מִקּוֹה יִשְׂרָאֵל', טוֹר 14 (פִּלִּישֶׁר [שֵׁם], עֵמ' 280). הַבִּיאֹר הוּא עַל פִּי מִסּוֹרֶת הַמּוֹבָאָה עַל יְדֵי בַעַל 'עֲרוּגַת הַבֶּשֶׂם' (שֵׁם).

58 עֵינִי: קְלָאָר, מִגִּילַת אַחִימַעֲץ (לַעֲלִיל הָעֵרָה 8), עֵמ' 136, שוֹרָה 96, וְכֵן הוּא בְּכָתֵב יָד לֹנְדוֹן, מוֹנַטִּיפּוֹרִי 241, דף 97, ע"ב.

59 לִפִּי זֶה הַנּוֹסח הַמִּקְוִרִי שֶׁל הַטּוֹר אֵינֶה בִּידִינוּ. תֹּאֲרִיכִים מוֹפִיעִים בְּפִיּוּטִים מִתּוֹקֵנִים הִרְבֵּה פִּעֻמִּים כְּדֵי לְהַתְאִיֵּם לַתְּקוּפּוֹת מֵאוֹחֶרֶת. דּוֹגְמָא נּוֹסֶטֶת לַכֹּךְ רָאָה בְּפִיּוּט שֶׁל ר' בְּנִימֵן בֶּר זֹרַח, לַחֲלֵן הָעֵרָה 114.

כבר בשנת 920 ועל כן הטור 'לקץ תכלית קם מלך עז פנים' (בצורתו המתוקנת) אינו יכול לרמוז לתחילת מלכותו של רומנוס. מתקבל על הדעת, אם כן, שהטור רומז לגזרות רומנוס עצמן. אם כך, יש לפנינו עדות אוטנטית לכך שגזרות רומנוס החלו בשנת 928. הדמיון שבין גזרות בסילאוס לגזרות רומנוס גרם לכך שהתאור המקורי הבא בפיוט הוסב בקלות לגזרות רומנוס.⁶⁰

הסליחה 'איה קנאתך וגבורתך העצומות' לר' חכים
הסליחה 'איה קנאתך וגבורתך העצומות' ידועה מתוך כתב יד אשכנזי אחד.⁶¹ היא חתומה 'חכים הזקן' או 'חכים הזקן', והכותרת בכתב היד היא: 'מר' חכים בניגון "אנוש רימה".⁶²
הסליחה פותחת בתיאור ארבע המלכויות: הקב"ה הציל את ישראל משלוש המלכויות הראשונות, אך עם ישראל עדיין נתון בשעבוד המלכות האחרונה.⁶³ תחת שלטון מלכות זו ישראל נהרגים בעת שהם מזכירים את ייחודו של הקב"ה, והם נתונים בבתי כלא. בהמשך מתואר בפיוט אירוע שמד של ילדים שניתנים לטבח, ושנהרגים על קידוש השם. כנסת ישראל היא כאישה היושבת בדודה ובדודה. אחת עשרה המחרוזות האחרונות מוקדשות לבקשות נקמה וקללה שיבואו על 'רומי ואדומי החושבים לכבות את האהבה', ומשולבים בהן פסוקי קללה רבים.
מבנה הפיוט אינו רגיל: הוא עשוי מחרוזות בנות שני טורים ארוכים, שאינם שקולים במשקל קבוע. מבנה כזה עושה רושם קדום ובלתי מהוקצע, והוא ידוע דווקא באיטליה או בביזנטיון הקדומות.⁶⁴ סימונו של הפיוט נראה אף הוא בלתי מגובש, ואינו מתאים לפיוט מסוגת הסליחה:

נא קול יי משלם גמול לאויביו

כצאת השמש בגבורתו יריח על אוהביו

(איה קנאתך וגבורתך העצומות, טורים 55–56)

לשונו של הפיוט מזכירה פיוטים איטלקיים קדומים. אין בה תחכום פייטני, ויש בה לעתים חוסר דיוק.⁶⁵ הזכרת ארבע המלכויות בראשית הפיוט, הביטוי 'דוכיות' והכינוי לספר ישעיה 'ספר נחמות' –

60 על זמנן המשוער של גזרות רומנוס עיין במקורות המוזכרים בהערה 37 לעיל. ההשערה שהגזרות החלו בשנת 928 אינה סותרת את התאריכים המאוחרים יותר הנזכרים שם, הרומזים כנראה להמשך הגזרה. כאמור, הדמיון שבין גזרות בסילאוס לגזרות רומנוס (שתייהן גזרות שמד של מלך ביזנטי בן אותה שושלת ולשתייהן היה כנראה גם אופי דומה) הביא לכך שגם הטור 'חשוף הנשאר מלקתשם בבית הבד' (של ר' שלמה הבבלי), המכוון אולי במקורו לגזרות רומנוס, נפתר באשכנז על גזרת בסילאוס. גם פיוטיו של ר' משלם שנזכרו לעיל מכוונים אולי לשתי הגזרות יחדיו.

61 כ"י המבורג, ספריית המדינה והאוניברסיטה Cod. hebr. 15 (שטיינשניידר 133).

62 א"מ הברמן, ספר גזירות אשכנז וצרפת, 'ירושלים תשל"א' (ירושלים תש"ו), עמ' צ–צב. צונץ מנה כמה אנשים בשם חכים בני סוף המאה האחת עשרה ואילך. ראה: צונץ, תולדות הפיוט (לעיל הערה 26), עמ' 341.

63 באופי המיוחד של סקירה 'היסטורית' זו נדון בהמשך.

64 כך בנוי פיוטו של שפטיה ('ישראל נושע ביי תשועת עולמים'), פיוט אחד של אמתי ('אנחנו לא נדע מה נעשה [...] אשר הראיתנו') והפיוט 'אנס אותי מלך אדום' שהוזכר לעיל (אמנם פיוט זה שקול במשקל מיוחד, עיין פליישר, בחינות [לעיל הערה 12], עמ' 138).

65 דוגמאות: מעבר מגוף לגוף: 'הן עברו' (במקום: והם עברו); יחיד ורבים: 'הותר חרצובותם' (במקום: הותרו); 'נגרה

כולם מזכירים פיוטים איטלקיים.⁶⁶ להלן נראה שהזכרת שתי מלכויות נוצריות, 'רומי ואדומי החושבים' וכו', אופיינית גם היא לפיוטי איטליה.

כאמור בפיוט נזכרת גזרת שמד של מלכות אדום, שנכרכו בה מאסר והרג של ילדים על קידוש השם. תיאור השמד פותח כך:

וְעוֹד מְעִרִימִים סוֹד לְאַבְדַּת הַשְּׂאִרִית
זְמִירוֹת חֲקִידָה בְּבֵית מְגוֹרוֹתָם בְּזָכְרָם אַחֲרִיד עוֹרָגִים
זָכְרוֹן יְחִידָה בְּעֵת מְשִׁמְעִים מִיַּד נְהַרְגִים [...]
חֲבוּיָהּ בְּבֵיתִי כְּלָאִים חֲבוּשָׁה בְּנְחוּשֶׁתִּים
טְלָאִיהָ פִּנְמָסְרוֹ לְטַבַּח לְמִשְׁכָּה
טְבַחָהּ טַבַּחָהּ יֵינָה מְסַכָּה [...]
יְלָדִים אֵין בָּהֶם מוֹם וְאֵין מְסַפֵּר לְעֵלְמוֹת

(איה קנאתך וגבורתך העצומות, טורים 12–14, 16–18, 20)

תיאור זה מקביל ברובו למסורות שהובאו על גזרות בסילאוס, ולא מן הנמנע שלפנינו עוד פיוט שנזכר בו גזרות אלה. מנגד הרג הילדים המצוין כאן אינו ידוע ממקורות אחרים בקשר לגזרות בסילאוס.

אפשרות סבירה היא שמסופר כאן על גזרת השמד של רומנוס לקפנוס.⁶⁷

שם הפייטן, חכים, מקורו בארצות האסלאם, ומתקבל על הדעת שמשפחתו עברה לאיטליה מאחת מארצות המוסלמים.⁶⁸

עיניה; חילופי נושא: 'ובאו במסורת הברית (ישראל, ומיד): ועוד מערימים סוד לאבד השארית' (הגוים); 'דלגו שבעים שנה' (באמצע דיבור ישיר לקב"ה).

הביטוי 'דוכיות' היה אהוב על כל פייטני איטליה הקדומים. דוגמאות: 'דְּכִיּוֹת יָם הַשְּׁלֵף צוֹנְגוֹ' (ובדיה, 'אחד ויחיד ואין זר', טור 23); 'מִיְחֲלֵיו בְּגוֹלָה בְּדְכִיּוֹת תְּהוֹמִים' (משלם, 'אתה אלהים ווולתך אין עוד', טור 48); 'מְדוּכִית תְּהוֹמִים' (יחיאאל, 'אני הגבר ראה עני', טור 46). פייטני איטליה מרבים לתת כינויים לתורה ולספרי המקרא. דוגמאות: 'סְמִכְתִּי יְתִדוֹתִי בְּסִפֵּר שִׁירָה', 'שִׁלָּא עַל חֲנָם שֶׁר בְּשִׁירֵי תִלְיִם' (אמתי, 'אין לנו אלהים עוד', טורים 19, 27); 'סִפֵּר תַּנְחוּמִּיד' (התורה; שלמה הבללי, 'אם אמרי אשכחה', טור 16); 'מְאָמֵר סִפֵּר חֲזוֹן' (משלם בר קלוגימוס, 'אטיף ארש מלולי בניב דבב', שו' 9); ועל פיו: 'עֲשֵׂה כְּכַתֵּב סִפֵּר חֲזוֹנִי' (אליה בר שמעיה, 'אקדם אכף אבוא ביתך', טור 53). בעקבות אמתי הלך פעם אחת גם ר' שמעון בר יצחק: 'סְמִכְתִּי יְתִדוֹתִי בְּסִפֵּר הַחֲכָמָה' (בפיוט הרשות 'אתיתי להננך בלב קרוע', שו' 10).

למחרוזת הבאה, 'עֲלוּכָה עַל אֶפְרוֹחֶיהָ אֲשֶׁר בֵּין אֲצִילֵי יְדֵיהָ נִרְצָחִים / עֲלִיד אֲבִיהֶם וְעַל קְדֻשַׁת שְׁמֶךָ נִטְבָּחִים' (איה קנאתך וגבורתך העצומות, טורים 31–32), יש מקבילה קרובה אצל ר' שלמה הבללי: 'מְצוּיָנָה חִיפּוֹי פִּסְףּ בִּירְקָרְק חֲרוּצִים / מְדָרֵס גּוֹ נֶגֶץ וְאֶפְרוֹחֶיהָ קְרָצִים' (תולחת ישראל חסד לא נעזב, טורים 19–20), והשווה גם: 'כְּנֶץ צִפּוֹר דוֹלֵק / גּוֹלְלֵי בְּתֵר הַמֶּלֶךְ' (אין צור חלף, טורים 35–36; המדובר שם על גזרות היוונים). אך אין בזה כדי להוכיח קשר ישיר בין פיוטו של ר' חכים לבין פיוטי שלמה הבללי.

'חכים' היה שם פרטי מוסלמי וגם כינוי (במשמעות פילוסוף, חכם או רופא). אם היו באשכנז יהודים בעלי שם זה במאות העשירית והאחת עשרה, אפשר לשער שבאו לשם מדרום איטליה, הסמוכה לארצות האסלאם. על כיבושי המוסלמים באיטליה עיין להלן. יש לשים לב שהכתורת בכתב היד 'מר' חכים בניגון "אנוש רימה" מסמיכה את ניגון הפיוט הזה לניגונו של פיוט דרום איטלקי אחר, פרי עטו של אליה בר שמעיה. לכן אפשר שגם הכתורת הגיעה לאשכנז מאיטליה. מנגד הפיוט אינו ידוע מן הגניזה הקהירית, ושום פייטן בשם חכים אינו מוכר מפייטי הגניזה.

נראה לי שעדיף לשייך גם פיוט זה לקורפוס הדרום איטלקי או הביזנטי הקדום. על כל פנים יש לדעתי לשלול את האפשרות שהועלתה במחקר שהפיוט נתחבר באשכנז בעקבות גזרות תתנ"ו.⁶⁹ הפיוט רחוק מאוד מכל פיוטי תתנ"ו האחרים: לא נאמר בו דבר על חורבן קהילות אשכנז, על ההרג העצמי על קידוש השם ועל חורבן בתי המדרש ומות תלמידי החכמים. גם התיאור ה'היסטורי' של ארבע המלכויות, הבא בתחילת הפיוט, זר לפיוטי תתנ"ו. אמנם יש בו סימן אחד המזכיר כמה מפיוטי תתנ"ו, והוא הסיום הארוך במחרוזות שעניינן נקמה בגוים. אבל אפילו בין פיוטי תתנ"ו קריאות הנקמה הארוכות באות דרך כלל בקינות ולא בסליחות.⁷⁰

הסליחה 'אריבה לי את בת ריבי' לר' יצחק פיוט נוסף שתוארו בו בהרחבה אירועי גזרות הוא הסליחה 'אריבה לי את בת ריבי'.⁷¹ מחברו הוא פייטן בשם יצחק. חריות הפיוט היא בשני עיצורי שורש, בשיטת שלמה הבבלי. הוא פורסם על פי שני כתבי יד אשכנזיים, שאחד מהם אוצר בתוכו פיוטים איטלקיים, חלקם נדירים.⁷² הפיוט נזכר גם ב'סדר חיבור ברכות', ולכן נראה שמקורו איטלקי. סליחה זו השפיעה על הסליחה 'מי יודע ישוב ינחם וחקור' של ר' מאיר בר יצחק (מאורליאנס?), שנכתבה כנראה על גזרות תתנ"ו.⁷³ נראה שהפיוט 'אריבה לי את בת ריבי' נכתב על גזרה או גזרות שהיו באיטליה בסוף המאה העשירית או בראשית המאה האחת עשרה. במהלך המאה האחת עשרה הגיע הפיוט לאשכנז, כמו רבים מפיוטי איטליה מאותה התקופה.⁷⁴ אפשר שהגזרה קשורה לאחת ההתקפות של המוסלמים על איטליה, שכן מופיע בסליחה הטור 'ויעוללו בי אדומי וישמעאלי' (שו' 6).

ג. שתי מלכויות נוצריות בפיוטי איטליה הקדומים

איטליה הייתה נתונה כאמור במאות התשיעית, העשירית והאחת עשרה בעיקר בשלטון שתי ממלכות: הדרום היה כפוף לשלטון הביזנטי, והצפון השתייך לקיסרים הפרנקים.⁷⁵ אמנם היו גם

69 לדברי הברמן 'נראה שנתחברה על שנת תתנ"ו' (הברמן, גזרות אשכנז וצרפת [לעיל הערה 62], עמ' צ); וראה גם: "י" יובל, שני גוים בבטנך: יהודים ונוצרים – דימויים הדדיים, תל אביב תש"ס, עמ' 122. אפשר שזאת הייתה גם דעתו של צונץ, עיין לעיל הערה 62.

70 סימניה המובהקים של הקינה האשכנזית הרגילה הם: מחרוזות משולשות, סיומות מקראיות וסיום ארוך של קריאה לנקמה. נראה שקלונזמוס בר יהודה, שחי בסוף המאה האחת עשרה ובתחילת המאה השתים עשרה, חידש תבנית זו (בפיוטו 'אמרת'י שעו מני בבכי אמר'), והיא הייתה בשימוש לפחות עד ימיו של ר' מאיר מרוטנבורג.

71 גולדשמידט ופרנקל, לקט פיוטי סליחות (לעיל הערה 29), עמ' 315–317.

72 הכוונה לכ"י לייפציג, ספריית האוניברסיטה B.H. fol 2 (מסומן באות ל אצל גולדשמידט ופרנקל, לקט פיוטי סליחות [שם]).

73 עיין: שם, עמ' 804. בהערה 170 שם נכתב ש'מי יודע ישוב ינחם וחקור' השפיעה על 'אריבה לי את בת ריבי', אך בינתיים נתברר לי ש'אריבה לי את בת ריבי' מקורה איטלקי, ועל כן נראה שההשפעה הייתה בכיוון הפוך.

74 על מעבר פיוטים מדרום איטליה לאשכנז עיין גם להלן הערה 128.

75 עוד רש"י הכיר מציאות זו, וכינה את חלקה הביזנטי של איטליה 'איטליאה של יון'. ראה פירושו לבר' כז 39. הכינוי

נסיכויות מקומיות, ששלטו על חלקים מדרום איטליה (ועליהן יש להוסיף את ונציה), אבל החלוקה הכללית הייתה לצפון איטליה הלטיני, שהיה חלק מעולם הנצרות המערבית הכפוף לאפיפיור של רומא, ולדרום איטליה הביזנטי, שהיה חלק מן הנצרות היוונית המזרחית.⁷⁶ כיצד התייחסו בני איטליה למציאות זו של שתי ממלכות איטלקיות שונות? רק לעתים רחוקות נזכרו במפורש בפייוטי איטליה הקדומים שתי ממלכות נוצריות שונות, שכן בדרך כלל התייחס כל פייטן רק למלכות ששלטה בזמנו ובמקומו, וכינה אותה מלכות אדום.⁷⁷ כך למשל ר' אחימעץ בר פלטיאל כותב 'מלך מלך על אדומים' בתארו את בסילי קיסר ביזנטיון.⁷⁸ זאת אף על פי ששליחיה של מלכות זו נקראו גם יוונים, ומלכות ביזנטיון נקראה גם מלכות יוון, על שום השפה היוונית, שהייתה השפה הרשמית במלכות זו.⁷⁹

אבל כמה מקורות בכל זאת הבחינו בין שתי המלכויות הנוצריות:

1. ברהיט 'הגרים אימים וזמומים קדר', מתוך סדרת הרהיטים על הפסוק 'מי לא יראך' וכו' (יר' י 7), הנאמרת לאחר הקדושה בשחרית ביום כיפור, והמיוחסת לר' קלונימוס מלוקה או לר' משלם בנו,⁸⁰

היה ידוע גם באשכנז בתחילת המאה השתים עשרה, השווה: 'גזרות שנת תתנ"ו לרבי שלמה בר שמשון, הברמן, גזרות אשכנז וצרפת (לעיל הערה 62), עמ' כט.

76 המונחים ממלכה ומלכות בהקשר זה הם אכן בעלי משמעות כפולה: ישות דתית וישות מדינית, ויש חפיפה גדולה בין שני המובנים.

77 בכלל יש לומר שכינויים מפורשים כאדום, יוון, רומי ובוודאי ישמעאל, מופיעים רק מעט מאוד בפייוטים הקדומים מאירופה הנוצרית, ומנגד יש בפייוטים אלה מאות התייחסויות סתמיות לגויים. בתור דוגמה נציין שבכל פיוטיו של אליה בר שמעיה מוזכרת מלכות אדום בשמה רק פעמיים, ומלכות ישמעאל – פעם אחת. ההסבר הפשוט לתופעה כללית זו הוא החשש התמידי מהלשנות ומוויכוחי דת, וההכרה שזהות הגויים המוזכרים ברורה לכל שומע וקורא. תופעה זו בולטת יותר אצל הפייטנים הצפוניים, שישבו בתחום הקיסרות שהייתה כפופה לנצרות המערבית. כך בפייוטיהם של ר' שלמה הבבלי ושל ר' יחיאל בר אברהם נעדרים כמעט לחלוטין שמות (או כינויים קבועים) של עמים. לעומת זאת בטקסט ה'היסטור' 'מגילת אחימעץ' הוזכר כל עם ועם בשמו המפורש בכל אוכוריו. אבל טקסט כזה לא נועד לקריאה בבית הכנסת בשעת התפילה, ומידת תפוצתו – ולכן גם הסיכון הטמון בו – היו קטנים למדי. תופעה דומה אפשר לראות בהבדל שבין פיוטי תתנ"ו לבין הכרוניקות של תתנ"ו, שמחבריהן לא נמנעו מלהזכיר ומלקלל גויים ומנהיגים נוצרים בשמותיהם המפורשים.

78 קלאר, מגילת אחימעץ (לעיל הערה 8), עמ' 17.

79 וכך גם מפורש שם בהמשך, ראה: שם, עמ' 31; וכן במקורות המובאים שם, עמ' 47; וכן אצל רש"י ('איטליה של יוון'), ראה לעיל הערה 75.

80 עיין: מחזור לימים הנוראים: לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, ב: יום כפור, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תש"ל, עמ' לו, 182–201. על סוגת הרהיט עיין: פליישר, שירת הקודש (לעיל הערה 1), עמ' 170. צונץ ייחס את סדרת הרהיטים הזאת לר' קלונימוס הזקן מלוקה, על פי כ"י המבורג, ספריית המדינה והאוניברסיטה. Cod. hebr. 17 (שטיינשניידר 152). ראה: צונץ, תולדות הפיוט (לעיל הערה 26) עמ' 108. בכמה כתבי יד של פירושי פיוטים (הן צרפתיים והן אשכנזיים) מיוחסים הרהיטים לר' משלם בנו. עיין: E. Hollender, *Clavis Commentariorum of Hebrew Liturgical Poetry in Manuscript*, Leiden 2005, p. 773 (על הרהיט הראשון 'מי אדיר אפסך'). לדעה זו ראה גם: מ' בן גדליה, 'חכמי שפיר בימי גזרות תתנ"ו ולאחריהן: קורותיהם, דרכם בהנהגת הציבור ויצירתם הרוחנית בשלהי המאה ה-11 ובראשית המאה ה-12', עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ז, עמ' 208. והשווה דברי ר' שמעיה בתוך: אברהם ב"ר עזריאל, ספר ערוגת הבשם, ג, מהדורת א"א אורבך, ירושלים תשכ"ג, עמ' 511, הערה 82. תודתי לפרופ' שמחה עמנואל על ההפניות למקורות אלה. סגנונם של הרהיטים – מבחינת הלשון, החריזה והמשקל – זהה ממש לסגנון של פיוטי הקרובה לשחרית של יום כיפור מפרי עטו של ר' משלם, ואכן נראה שעדיף לייחס את הרהיטים לר' משלם, שכן קשה להניח שהרהיטים נכתבו לפני הקרובה של ר' משלם ליום כיפור הנאמרת לפנייהם. כמו כן קל יותר להניח שבמקור שבו יוחסו הרהיטים לר' קלונימוס נפל שיבוש של השמטה,

באה רשימה ארוכה של שמות גויים, ולכל קבוצה של ארבעה שמות הוצמדו קללות. כל שמות הגויים, להוציא אחד ('רומים'), מקורם במקרא.⁸¹ וזו התחלת ההריס:

הגוים אימים ומזומים קדר ואדומים / בלעם קלעם גמומים דמומים
הגוים גורמך ומגורג אשכנז ורומים / דכאם הכאם ועומים מחרמים
(הגוים אימים ומזומים קדר, שו' 1-2)

בשורה הראשונה מופיעים 'קדר ואדומים', ובשורה השנייה – 'אשכנז ורומים'.⁸² לפי זה אדומים ורומים היו בעיני הפייטן שני גויים שונים.⁸³ רומים הם בני מלכות רומי, המלכות שבה ישב הפייטן. מתקבל על הדעת שגם בפיוט זה אדומים הם בני המלכות הביזנטית, היוונית. עוד יש לשים לב שיוונים כשלעצמם לא הוזכרו בפיוט, וקשה להניח שהפייטן היה מוותר על בני יוון לגמרי, למרות מגבלות הצורה שקיבל עליו – האקרוסטיכון האלף-ביתי והחרוז הקבוע 'מים'. כמו כן הקדים הפייטן והזכיר את אדומים ורומים בתחילת הפיוט, מן הסתם בגלל החשיבות שייחס לקללתם. גם החלוקה ל'קדר [המוסלמים] ואדומים' לעומת 'אשכנז ורומים' מעידה כנראה על הפרדה בין העמים הדרומיים לצפוניים.⁸⁴ מסתבר אפוא שאדומים ורומים רומזים לשתי הממלכות הנוצריות שהיו בימי הפייטן.

מאשר להניח שבמקורות האחרים, שחלקם בלתי תלויים (וביניהם ר' שמעיה תלמידו של רש"י) נוסף השם 'משלם'. יתר על כן, אפשר להצביע על מקבילות לשוניות מיוחדות במינן בין סדרת הרהיטים לבין שאר פיוטי ר' משלם, ונציין כאן שש מהן: 'קתמור דקה' (לא אמר אמרת ונפל, גולדשמידט, מחזור ליום כיפור [שם], עמ' 183, שו' 11) – 'קתמור דקה' (אנא אלהים חיים, שם, עמ' 127, שו' 7); 'טוענים בכתף [...] מצפים עץ פסלם' (הגוים אפס ותהו נגדך, שם, עמ' 187, שו' 5-6) – 'נושא עץ פסלם' (התכן מתחת זרעות עולם, שם, עמ' 179, שו' 4); 'מלון כפה ודבוקת רגליך' (יראך אדון פעל למענך, שם, עמ' 184, שו' 7) – 'האמן כפי שחקים [...] ועם רגב השליבים' (האמן כפי שחקים, שם, עמ' 180, שו' 1); 'דבוקת רגבים' (אמין כח כביר ורב אונים, שם, עמ' 436, שו' 8); 'ידוני שחקי' (כינני למים בעת הבריה, מאין כמוך באמצך שמים, שם, עמ' 200, שו' 3) – 'פין יודונים' (אמין כח כביר ורב אונים, שם שו' 4, עמ' 435); 'גדל שני המאורות' (מאין כמוך באמצך שמים, שם, עמ' 200, שו' 6) – 'גדל מאורות' (אמין כח כביר ורב אונים, שם, עמ' 436, שו' 6). הביטוי 'פליאים' בלשון רבים מיוחד אצל ר' משלם למלאכים: 'בפליאי שמות' (אשר אמין תהלתך באילי שחק, שם, עמ' 138, שו' 9); 'בפליאי מעלה' (אין כמוך באדירי מעלה, שם, עמ' 142, שו' 9); 'פליאים אלפי אלפים' (אין מספר לגדודי צבא, שם, עמ' 154, שו' 17); 'פליאים יפארוך' (מי יתנה תקף תהלתך מי ישנן, שם, עמ' 169, שו' 203); וברהיטים: 'פליאי פלא' (כי אדוקי אש באימה, שם, עמ' 192, שו' 9); 'הלי פליאים' (מאין כמוך באמצך שמים, שם, עמ' 200, שו' 4).

מאמץ רב השקיעו בני איטליה הקדומים בויהים של שמות עמים מקראיים עם עמים שהיו ידועים בימיהם. ראה למשל בפרק הראשון של 'ספר יוסיפון' (ונציה ש"ד, דף ה ע"א). נראה אם כן שרשימת העמים המובאת ברהיט הייתה רשימה אקטואלית בעיני ר' משלם. על המסורת הקושרת את עשו לעיר רומא בעיני בעל 'ספר יוסיפון' עיין: J. Holo, "Byzantine-Jewish Ethnography: A Consideration of the "Sefer Yosippon" in Light of Gershon Cohen's "Esau as Symbol in Early Medieval Thought", R. Bonfil et al. (eds.), *Jews in Byzantium: Dialectics of Minority and Majority Cultures*, Leiden 2012, pp. 923-949.

82 נראה שזוג השמות 'אדומים' ו'רומים' קבע לפיוט זה את החרוז האחיד 'מים'.

83 מלכות נפרדת נוספת היא 'אשכנז' – שם המופיע במקרא. נראה שהפייטן עשה מאמץ לציין ארבעה וארבעה שמות של אומות שונות. 'לודים' מוזכרים פעמיים, אבל הכוונה לשתי אומות שונות (עיין בבאיור גולדשמידט, מחזור ליום כיפור [לעיל הערה 80] לשו' 3, 10). כמו כן הוא מחשיב את 'קיר' ו'מואב' כשתי אומות שונות.

84 על הזכרת קדר (ישמעאל) עיין להלן.

2. גם בסליחה האנונימית מסוגת חטאנו⁸⁵ 'אדום מזה ושעיר מזה'⁸⁶ התייחס הפייטן לשתי מלכויות נוצריות. הפיוט נמצא לפנינו, בצורה לא שלמה, בשני כתבי יד אשכנזיים, אך אפשר שיש בו סימני קדמות ואף חוסר גיבוש.⁸⁷ הטורים הפותחים הם:

אָדוּם מִזֶּה וְשַׁעִיר מִזֶּה / בְּקִשׁוֹ לְהַכְרִית עֲנִי זֶה
זֶה עֲנִי קָרָא בְּנַפְשׁ מֶרֶה / לֵאלֹל עוֹנָה בְּעֵת צָרָה
(אדום מזה ושעיר מזה, 'שו' 1–2)

ובהמשך:

וּלְחַיִּי עַל יִיחוּדְךָ לְמוֹרְטִים מְסֻרְתִּי (שם, 'שו' 5)

נראה שהפייטן רומז לשני גויים שונים, והוא מבחין בין אדום לשעיר. גם כאן אולי הכוונה לביזנטיון ולרומא. אם כך הוא, אפשר לשער שמוצא הפיוט מאיטליה, שכן קשה לייחס לפייטן אשכנזי הבחנה כזאת. אפשר שהשורה 'ולחי על ייחודך למורטים מסרתי' רומזת לגזרת בסילאוס בעניין קריאת שמע או לגזרות אחרות כדוגמתה.

3. שתי ממלכות נוצריות נפרדות הוזכרו גם בסליחה 'איה קנאתך וגבורתך העצומות' לר' חכים, שכבר דנו בה לעיל. לאחר הסקירה ה'היסטורית' של ארבע המלכויות, ואחרי פירוט הלחץ הדתי והגזרות, הפייטן פונה ומדבר על שתי ממלכות:

רוּמִי וְאֲדוּמִי הַחוֹשְׁבִים לְכַבּוֹת אֶת הָאֱהָבָה
רִשְׁפִּי שְׁלֵהֶבֶת תִּלְהַטֵּם וְלִהְבֶּה
שְׁפֹטָה מִשְׁפָּטִים מִהֶם הָרוּחַ
שִׁיתֵמוּ כְּגִלְגֹּל כְּקֶשׁ לִפְנֵי רוּחַ
תֵּן לָהֶם כְּפָעֵלִם וּכְרוּעַ מַעֲלִיָּהֶם [...]
זָבַח לִי בְּבִצְרָה וְטָבַח גְּדוֹל בְּאַרְץ אֲדוּם [...]
קוֹל שְׁאוֹן מַעִיר קוֹל מַהִיכֵל תַּעִיר
עֲשִׂיוּ וְאַלּוּפִיו לְהִשְׁקִיעַ וְלִהְבֵּעַר

(איה קנאתך וגבורתך העצומות, טורים 39–43, 51, 53–54)

מתקבל על הדעת שבטורים הראשונים כאן מדובר על שני גויים שונים: רומי ואדומי, שהרי הפייטן ממשיך לדבר עליהם בלשון רבים בכמה וכמה טורים. עוד נראה, כמו שכבר הצענו לעיל, שב'רומי'

85 על סוגת סליחה זו, שמילות שרשור באות בה אחת לשתי מחזרות, עיין: פליישר, שירת הקודש (לעיל הערה 1), עמ' 203.

86 גולדשמידט ופרנקל, לקט פיוטי סליחות (לעיל הערה 29), עמ' 692–693.

87 השפה אינה מהוקצעת, טורי הפיוט אינם שקולים. סימן תבנית חריג נוסף הוא חילופי חריזה באמצע מחזרות משורשרות ('שו' 1–2, 9–10, 13–14, 17–18, 21–22).

מכוון הפייטן למלכות הצפונית, שהייתה נתונה להשפעת הנצרות המערבית, וש'אדומי' היא המלכות הביזנטית. בהמשך רומז הפייטן הן לפסוקי מקרא המדברים על ארץ אדום והן לפסוקים שנדרשו על רומי.⁸⁸ נראה שהפייטן מכוון לכלול את קללת שתי האומות בפסוקי הפורענות שהוא מצטט. הבדלה זו בין שני העמים הנוצריים מחזקת את ההשערה שהפיוט נתחבר באיטליה.

4. ממצא חריג עולה לפנינו בפיוט 'אזורנו מלכי ארצות', שהוזכר לעיל. לאחר שהפייטן מזכיר את כל ארבע המלכויות, הוא מוסיף מלכות חמישית ומכנה אותה 'יון':⁸⁹

לְאֶדוֹם הָבִיאוּנוּ / וְכִדּוֹרְךָ פָּוְרָה הִדְכִּיאוּנוּ / וְכִיָּקְבִים פִּיתְנוּנוּ וְהִשְׁיאוּנוּ
מֵאֲדוֹם לְיוֹן זִוְתִּי / לֹא שְׁלֹחֵתִי וְלֹא שְׁקָטֵתִי / וְכָא עָלִי רוּגְזוּ וְלֹא נַחֲתִי
(‘אזורנו מלכי ארצות’, שו’ 12–13)

נראה לפרש שאדום היא כאן רומי ההיסטורית, והפייטן קונן שאחריה באה גלות יוון, היא כנראה מלכות ביזנטיון.

5. בפתחה לספר חכמוני' כתב שבתי דונולו:

אני שבתי בר רבי אברהם [...] והוגליתי מעיר אוירס ארץ מולדתי על ידי חיל ישמעאליים [...] ואני שבתי נפדיתי בטרנטו מן ממון אבותי [...] ואת אבותי וגם קרובי הגלו בארץ פלרמו ובארץ אפריקיא⁹⁰ [...] ואני נשארתי בארצות שתחת מלכות רומיים.⁹¹

מהי 'מלכות רומיים'? האם הכוונה למלכות הביזנטים⁹² או לאזורי איטליה הצפוניים יותר? הביטוי אינו מופיע עוד ב'ספר חכמוני', אבל פעמיים חוזר שם הביטוי 'בלשון יוון ורומיים',⁹³ ובמקרים אלה ברור שהכוונה ליוונית וללטינית. לפי זה אפשר שאזור 'מלכות רומיים', שבו התגורר המחבר לאחר שנפדה, לא היה שייך לחלק הביזנטי של איטליה.⁹⁴

88 'קול שאון מעיר' (יש' 60), ונדרש על העיר רומי: 'ר' יהושע בן לוי אמר קול צרות מרגשות ואפלה עולה לכרך גדול של רומי' (איכה רבה ב [מהדורת בובר, עמ' 114]).

89 את המלכות השלישית לא כינה הפייטן בשם 'יון', לא בפיוט זה ולא בפיוט 'ארבע חיות אכלוני'. מנגד שם לא חזר הפייטן להזכיר את יוון אחרי מלכות אדום.

90 סיציליה ואפריקיה (אזור תוניס) היו נתונות בתקופה זו בשלטון המוסלמים.

91 פתיחה לספר חכמוני, מהדורת ד' קאשטילי, פירנצי תשמ"א, עמ' 3–4.

92 כך ביאר ש' דובנוב, דברי ימי עם עולם, ד: מראשית הגולה באירופה עד סוף מסעי הצלב, תרגם ב' קרוא, תל אביב 1958, עמ' 104.

93 קאשטילי, פתיחה לחכמוני (לעיל הערה 91), עמ' 36, 37.

94 זאת אף על פי שמאחר יותר חזר דונולו להתגורר בדרום איטליה והיה רופאו של השליט הביזנטי בקלבריה. גם אחרים מבני משפחת אחימעץ ישבו מחוץ לחלק הביזנטי בתקופת הכיבושים המוסלמיים, ולא מן הנמנע שדונולו הצטרף אליהם. כך למשל היגר ר' חננאל בר פלטיאל לבנוונטו. עיין: קלאר, מגילת אחימעץ (לעיל הערה 8), עמ' 33.

פיוט הקללה 'תתנם לחרפה לקללה ולשמה' ומקום חיבורו המקור האחרון (לעת עתה) שיידון כאן הוא פיוט הקללה הידוע 'תתנם לחרפה לקללה ולשמה'.⁹⁵ פיוט זה הוא שורת קללות ארוכה על סדר תשר"ק כפול, ונחשב מן הגעוזה שנתכתבו בימי הביניים. בשני טורים הסמוכים לסופו של הפיוט נאמר:

תְּבַאֲתָהּ זֹאת לְאָדָם וּלְיִשְׁמָעֵאל וּלְכָל צָבָא רֹמָה
תְּבִיא עִמָּם שָׂאֵר אֲוִיבִיךָ אֲוִיבִיךָ אֲוִיבִיךָ
(תתנם לחרפה לקללה ולשמה, טורים 41–42)

גם כאן נראה שהפייטן הבחין היטב בין 'אדום' לבין 'כל צבא רומה', ומסתבר ששוב הכוונה ב'אדום' למלכות הביזנטית, ו'רומה' היא רומא, שהייתה בשלטון הממלכה הפרנקית וממשיכה. הבחנה זו מועצמת על ידי הכנסת 'ישמעאל' בין שתי הממלכות, כאילו להדגיש שאין הכוונה לאומה אחת. הנה כלל הפייטן בטור אחד את כל שלוש הממלכות ש'חילקו ביניהן את העולם' בתקופתו: ביזנטיון, מלכות המוסלמים והממלכות שבשלטון הנצרות המערבית.⁹⁶

אמנם היו ששיערו שפיוט הקללה 'תתנם לחרפה לקללה ולשמה' נכתב מאוחר, בתגובה על מאורעות תתנ"ו. היו שאיחרו אותו אפילו למאה השתים עשרה או השלוש עשרה, ופירשו ש'כל צבא רומה' רומז לנוסעי הצלב.⁹⁷ נראה לי שאילו נכתב הפיוט בתגובה על מאורעות תתנ"ו, לא היינו מוצאים בו את ישמעאל, שלא נזכר כלל בפיוטים שנכתבו בעקבות גזרות תתנ"ו.⁹⁸ גם המסורת המאוחרת שמחברו של הפיוט הוא רש"י אינה עומדת במבחן הביקורת.⁹⁹ הימצאותו של הפיוט הן בצרפת והן באשכנז, והעובדה שהוא הוזכר הרבה יותר בצרפת, הן במקורות יהודיים והן במקורות לא יהודיים, מקטינות

95 הפיוט פורסם לראשונה על ידי א"ח פריימן, 'תתנם לחרפה: תוכחה לרש"י ז"ל', תרביץ, יב (תש"א), עמ' 74–70; ואחר כך אצל הברמן, גזירות אשכנז וצרפת (לעיל הערה 62), עמ' קה. עוד על הפיוט עיין: גולדשמידט, מחזור ליום כיפור (לעיל הערה 80), עמ' מד–מה (גולדשמידט ציין לכתב יד נוסף שהפיוט הועתק בו, כ"י אוקספורד, בודליאנה Or. 167 [נויבאואר 1036]); ח' מרחביה, 'ה"שמתא" בספרות הפולמוס הנוצרית בימי הביניים', תרביץ, מא (תשל"ב), עמ' 95–115; הנ"ל, "'שמתא" לר' אברהם בר יעקב', שם, לט (תש"ל), עמ' 277–284; יובל, שני גוים (לעיל הערה 69), עמ' 137–140.

96 הביטוי 'לכל צבא רומה' אפשר שהוא רומז למקבץ צבאות, לאחר התפרקות הממלכה הקרולינגית, או לערי המדינה הנפרדות במרכז איטליה ובצפונה. בשנת 982 לסה"נ עבר בדרום איטליה הביזנטית גם צבאו של אוטו השני קיסר גרמניה, בעת מלחמתו במוסלמים בקרב קוטרונה שבקלבריה.

97 לדעת צונץ הפיוט נכתב כנראה בצרפת במאה השתים עשרה, ראה: L. Zunz, *Die Ritus des synagogalen Gottesdienstes*², Berlin 1919, p. 10; מרחביה, השמתא בפולמוס (לעיל הערה 95), עמ' 105. לדעת הברמן הפיוט הוא 'מתקופת הגזרות והפורענויות של המאות האחת עשרה – שתיים עשרה' (א"מ הברמן, תולדות הפיוט והשיירה, ב, רמת גן תשל"ב, עמ' 227).

98 המוסלמים (שנלחמו בממלכת הצלבנים) ודאי לא היו זוכים באשכנז במאה השתים עשרה למעמד שווה לזה של אדום (בנוסח השורה בכתב היד האשכנזי כ"י אוקספורד, בודליאנה Or. 167 אפילו הוקדם ישמעאל לאדום).

99 שלמה לוריא (מהרש"ל) ייחס את הפיוט לרש"י. עיין: פריימן, תוכחה לרש"י (לעיל הערה 95); פיוט רש"י, מהדורת א"מ הברמן, ירושלים תש"א, עמ' לד. סגנונו ולשונו רחוקים מכל מה שכתב רש"י. המהרש"ל ייחס לרש"י גם את הפיוט העתיק 'תנות צרות לא נוכל' (פריימן [שם]), וגם ייחוס זה אינו אפשרי, שהרי הפיוט נמצא כבר ב'סדר רב סעדיה גאון'.

את הסבירות שנתחבר באשכנז, ומחזקות את האפשרות שהגיע מן הדרום, כלומר מאיטליה, לצרפת, ובמקביל לאשכנז.¹⁰⁰

מבנהו של הפיוט משייך אותו לסוגת הרהיטים, ואמנם באופן זה הוא נשתלב בכמה קהילות קדומות בסדר התפילה ביום כיפור, לאחר הרהיט 'הגוים אימים זמזומים קדר'.¹⁰¹ המשקל החופשי של הטורים מתאים לנומרות המשקל של דרום איטליה. גם הלשון הקולחת, שאין בה מאומה מן הלשון הכבדה של הפייטנות האשכנזית והצרפתית הקדומות, מתאימה לאסכולה הדרום איטלקית. למרות חדר-הגוניות מבחינת התוכן, בגלל העושר הלשוני של הפיוט ובגלל בהירות הניסוח נראה שמחברו היה פייטן מוכשר.

ההשערה הפשוטה ביותר לדעתי היא שפיוט הקללה 'תתנם לחרפה לקללה ולשמה' נכתב באיטליה. מתקבל על הדעת שנתחבר במאה העשירית, ושהציאות באיטליה בימי הפייטן היא שגרמה לו להזכיר הן את מלכות ישמעאל והן את שתי הממלכות הנוצריות 'אדום' ו'כל צבא רומה' בנפרד. מן הדוגמאות שהבאנו נראה שמדי פעם ציינו פייטנים בפיוטיהם שתי אומות נוצריות בנפרד. מתקבל על הדעת לייחס הבחנה זו בעיקר לפייטני איטליה, שקהילותיהם חשו יותר מאחרים את הכפילות, אשר חילקה את איטליה לשתי ממלכות נוצריות שונות במשך תקופה ארוכה.

ד. מלכות ישמעאל בפיוטי איטליה הקדומים

למן השליש השני של המאה התשיעית היה חלקה הדרומי של איטליה נתון להתקפות ולכיבושים של צבאות מוסלמים, וקהילות היהודים שם הרגישו לא פעם את נחת זרועם. ב'מגילת אחימעץ' מסופר כמה פעמים על פשיטות של מוסלמים לדרום איטליה וכן על קשרים בין יהודים למוסלמים באיטליה ובצפון אפריקה ועל אירועים שהיו מעורבים בהם.

מן המפורסמות הוא שכבר בפיוט 'ישראל נושע בה' תשועת עולמים', הפיוט היחיד שיש בידינו מפרי עטו של שפטיה בר אמת, הוזכרה מלכות האסלאם:

פְּלֵה שְׁעִיר וְחוֹתְנוֹ וְיַעֲלוּ לְצִיּוֹן מוֹשִׁיעִים

(ישראל נושע ביי תשועת עולמים, טור 11)

צירוף הכינויים 'שעיר וחותנו' רומז כמובן לעשו ולישמעאל.¹⁰² ר' שפטיה, איש בארי, חי סביב אמצע המאה התשיעית. בשנת 842 לסה"נ לכדו המוסלמים את בארי.¹⁰³ הביטוי 'כלה שעיר וחותנו' הוא כללי

100 עיין: מרחביה, השמטת בספרות הפולמוס (לעיל הערה 95), עמ' 104–115. כמעט אין פיוטים אשכנזיים מן המאה השתים עשרה שנקלטו בצרפת.

101 כך משולב הפיוט בכ"י אוקספורד, בודליאנה Or. 167. עוד על פיוט זה ועל פיוטי קלה אחרים שנהגו באיטליה הקדומה עיין במאמרי 'פיוטי קלה ופסוקי "שפוך חמתך" באיטליה הקדומה' (בהכנה).

102 ישמעאל הוא אבי מחלת אשת עשו (בר' כח 9). על מקורו של הביטוי עיין: י' יהלום, פיוט ומציאות בשלהי הזמן העתיק, תל אביב תש"ס, עמ' 84–85. על השימוש בו בדורות הבאים עיין להלן.

103 עיין: קלאר, מגילת אחימעץ (לעיל הערה 8), עמ' 20 ובהערות שבעמ' 145.

למדי, ואין בו אזכור לפרעות או לפשיטות מסוימות. למרות זאת מקובל לפרש טור זה על רקע סבלם של היהודים בעקבות פשיטות המוסלמים לדרום איטליה.¹⁰⁴

בפיוטיו של אמת, בנו של שפטיה הנזכר, לא הוזכרו המוסלמים. זאת בניגוד לאזכור הרחב של גזרות בסילאוס. הפשיטות המוסלמיות על דרום איטליה נתחדשו בשנות העשרים והשלושים של המאה העשירית, לאחר מותו של אמת, ¹⁰⁵ ואפשר שמסיבה זו לא ראה הפייטן צורך להזכיר את המוסלמים בפיוטיו.

מחבר 'מגילת אחימעץ' כלל בחיבורו שיר שבח לר' פלטיאל, ותוארו בו פשיטות של מוסלמים לקראת אמצע המאה העשירית:

יִשְׁבוּ בְּאֵיזֵירִי בְּאֵיזֵלִים / בְּשִׁבְעָה עָשָׂר יוֹבְלִים
יֵרֵד מֶלֶךְ יִשְׁמַעְאֵלִים / וְהִרְחִיקָם מֵעַל גְּבוּלִים

כָּעַס וּבְחָרוֹן נִתְעַבֵּר / וְקִלְפְּרִיָּה הָרַס וְשִׁיבֵר
כִּיבֵשׁ מִן הַמַּעֲבָר / וּבְאַרְץ לֹנְגוֹפְרִדְיָה גָבֵר

לְחֵץ הָאָרֶץ בְּחֻזְקָה / וְהִבְיָאָה בְּדוּחַק וּבְצוּקָה
לְאַרְצוֹ הַגָּלִם בְּבוּקָה / נִפְשָׁם וְחַיֵּתָם לְשִׁנְקָה

(אתן צדק לאלי שבח וגדולה, שו' 19–24)¹⁰⁶

לפי מסורת זו פשטו מוסלמים גם על חבלי ארץ שמצפון לאזור הביזנטי של איטליה, הרגו שם תושבים, תפסו שבויים והגלו אנשים לאפריקה. באותה עת נפל בשבי הנער שבתי דונולו ונהרגו עשרה רבנים.¹⁰⁷

מאמצע המאה העשירית פעלו שלמה הבבלי ובני משפחת קלונימוס בצפון איטליה. אזכורים מפורשים של המוסלמים וגזרותיהם אין בפיוטי שלמה הבבלי, אבל יש בפיוטיו טורים המדברים בכינויים על עמים שונים, בהם אלה ששלטו בימיו בירושלים ובמקום המקדש:

צִמְאֵיךְ צוּק לָמוֹ יְחוּל לְבָבְךָ
פָּנִיךְ לְרֵאוֹת בֵּית מְעוֹן חֲבִיבְךָ
עָבוֹר בְּסֶךְ, וְעָמוּד שְׁבִיבִיךְ מוּלָם
סוּר טָמֵא וְעָרֵל בְּעָלֵי דְבָבְךָ

(תערוג אליך כאיל על אפיקים, טורים 5–8)

104 עיין: שירמן, השירה העברית באיטליה (לעיל הערה 52), עמ' 146; פליישר, שלמה הבבלי (לעיל הערה 21), עמ' 26.

105 עיין: קלאר, מגילת אחימעץ (לעיל הערה 8), עמ' 30 ובהערות בעמ' 147.

106 שם, עמ' 38. ביאור (עיין גם: שם, עמ' 152): באיירי: בעיר אוריה. באיזלים: בחוזק ותקיפות. בשבעה עשר יובלים: 850 שנה לחורבן הבית. מן המעבר: מן המצר שבין סיציליה לאיטליה או שבין דרום איטליה לביזנטיון (שני המצרים שימשו את המוסלמים בהתקפותיהם על דרום איטליה). לארצו: לצפון אפריקה. לשנקה: להחניק.

107 שם, עמ' 48.

ובפיוט אחר:

טִירַת מִקְדָּשְׁךָ כּוֹנֵנֶת לְרִסָּס / טִמְאָה נּוֹסֵס וְעָרַל יִנְסָס
(‘שמריו שוקק’, שו’ 11)

וכן:

צָבִי קוֹדֵשׁ הִילָלֶת ‘רִאשִׁית’ לְהַרְשִׁים
צָץ הַמָּטָה, פָּרַח הַזֶּדֶן לְיִזְרִשִׁים

פְּנִית סְלָעִים וּטָרְשִׁים לְהַשְׁבִּיחַ שְׁרָשִׁים
פְּרֻצַּת מְשׁוֹשׁ פְּרָאִים וְחִזּוּרֵי חֹרְשִׁים

(תוחלת ישראל חסד לא נעזב, טורים 9–12)

ערל וחזיר הם כינויים קבועים לנוצרים, ופרא – כינוי לבני ישמעאל.¹⁰⁸ הטור ‘סור ערל וטמא בעלי דבבם’ רומז כנראה לשני גורמים שונים, ולכן אפשר, אם כי לא הכרחי, שהכינוי ‘טמא’, הסמוך ל‘ערל’ (על פי יש’ נב 1) בשני פיוטים של ר’ שלמה הבבלי, רומז למוסלמים ולעובדה שישבו בירושלים בתקופתו.¹⁰⁹

הצירוף של הכינוי ‘פרא’ לכינוי של מלכות אדום בא גם בסליחה ‘אל ימעטו לפניך’, שכבר שיערנו שהיא לר’ משלם בר קלונימוס. לאחר שתי מחרוזות על המלכות הרביעית נאמר שם:

פְּרָא נוֹהֵק לְשַׁחַר וּלְשַׁסֵּף / פְּרִיץ פּוֹרֵץ מִתְרַפֵּס בְּרִצֵּי הַכֶּסֶף
צִמְתּוֹנִי זֶה כְּזֶה לְהֵתָם וּלְאַסֵּף / צַעֲקָתִי מִתִּי תַחֲוֹן שְׁאֲרִית יוֹסֵף
(‘אל ימעטו לפניך’, שו’ 17–18)

הפייטן מדבר על שתי מלכויות שונות (‘זה כזה’) שתקפו את ישראל במקביל, ונראה שכוונתו למלכות ישמעאל (‘פרא’) ולמלכות אדום (‘פריץ’). הדי פרעות המוסלמים הגיעו אם כן לאזורי הצפון.¹¹⁰ ר’ אליה בר שמעיה, איש בארי, פעל כאמור בתחילת המאה האחת עשרה. אף על פי שרבים מפיוטיו (שכמעט כולם סליחות) כוללים תלונות על צרות קשות מצד גויים, כמעט לא הוזכרו בהם שמות מפורשים או כינויים של אומות מסוימות. את מלכות אדום הוא הזכיר במפורש רק פעמיים, ואת מלכות ישמעאל – פעם אחת:

108 כך בפיוטים קדומים ומאוחרים. עיין: L. Zunz, *Die synagogale Poesie des Mittelalters*², Berlin 1919, pp. 445, 448. פליישר פירש את הטור של ר’ שלמה הבבלי (‘פרצת משוש פראים’ וכו’) בעניין אחר. ראה: פליישר, שלמה הבבלי (לעיל הערה 21), עמ’ 119. אבל כבר צונץ (שם) פירש אותו כמדבר על ישמעאל ואדום.

109 לפי פליישר אפשר שגם הטור ‘מונים בוטה ושוך’ (‘אהבך נפש להוך’, טור 2) רומז לישמעאל ולעשו, עיין: פליישר, שלמה הבבלי (שם), עמ’ 213.

110 גרה היט ‘הגוים אימים מזוממים קדר’, שהוזכר לעיל, מופיע קדר, והכוונה למלכויות המוסלמים.

אוֹיְבִים חִיבִים אֵין לְגַדֵּם פְּחָדִךְ
 אֲצִים מְנַאֲצִים יוֹעֲצִים לְהַכְחִיד מִיְּחָדִיךְ [...]]
 סוּד הָעָרִימוּ אֶהְלִי אָדוּם וְיִשְׁמַעְאֲלִים [...]]
 כָּלָה מִסְתוּלָּלִים וּמִתְעוּלָּלִים
 ('אוֹיְבִים חִיבִים אֵין לְגַדֵּם', טוֹרִים 1, 2, 29, 31)

אפשר שר' אליה בר שמעיה הלך בדרכו זו בעקבות ר' שלמה הבבלי, ואפשר גם שנהג זהירות מפני מלשינים ומומרים. על כל פנים בעניין זה שונה מנהגו ממנהגם של שאר פייטני דרום איטליה. פייטני צפון איטליה בני המאה האחת עשרה הזכירו את המוסלמים מעט מאוד בפיוטיהם. לדוגמה ר' יחיאל בר אברהם מזכירם בכינוי מפורש רק פעם אחת.¹¹¹ לשם השוואה נציין שגם פייטני אשכנז במאה האחת עשרה נמנעים כמעט לגמרי מלהזכיר את מלכות ישמעאל. ר' שמעון בר יצחק מזכיר את המוסלמים רק פעמיים, פעם במסגרת תיאור ברית בין הבתרים,¹¹² ופעם בבקשה לגאולה העתידה לבוא:

וְכַאֲשֶׁר שָׁמַע לְמַזְכְּרִים יִשְׁמִיעַ לְאוֹיְבֵינוּ / בְּאָדוּם וּבִישְׁמַעְאֵל וּבְכָל צָרֵינוּ
 ('חסדי יי אוכיר תהלות אדני', שו' 115)

ר' גרשם מאור הגולה אינו מזכיר את המוסלמים כלל, אף על פי שבסליחותיו הרבה להתלונן על צרות הגויים. בפיוטי רש"י בא הביטוי 'חותן וחתן' פעמיים, פעם בהקשר של סירוב האומות לקבל את התורה בסיני, ופעם באופן כללי בעניין שעבוד מלכויות:

עֲמֹךְ חָנַם לְשַׁעְבֹּד חוֹתֵן וְחָתָן
 ('אך לאלהים נפשי דמי', טור 32)¹¹³

המוסלמים בפיוטי ר' בנימין בר זרח
 עניין מיוחד יש בפיוטיו של ר' בנימין בר זרח. הוא פעל קרוב לאמצע המאה האחת עשרה,¹¹⁴ וחלוקתו

111 על ידי הביטוי 'חותן וחתן', ראה: 'אתן צדק לפועלי', טור 167.

112 'ותר אלו בני ישמעאל שנמשלו לשוורים' (סילוק לקרובה ליום שני של ראש השנה, 'אשר מי יעשה כמעשיך', טור 145), והפיוט מבוסס על האמור בפרקי דר' אליעזר כח. ראה: פיוטי רבי שמעון ב"ר יצחק, מהדורת א"מ הברמן, ברלין וירושלים תחרי"ק, עמ' קלב; מחזור לימים הנוראים: לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, א: ראש השנה, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תש"ל, עמ' 118.

113 ר' יוסף טוב עלם, שחי במרכז צרפת או בדרומה במחצית הראשונה של המאה האחת עשרה, מזכיר את מלכות אדום וישמעאל יחדיו: 'קִבְּצוּ עָלַי גְּעוּלִים / בְּמִירֹת אוֹתִי מְרַעֲלִים / אֶהְלִי אָדוּם וְיִשְׁמַעְאֲלִים' ('אריות הדיחו פוזרה', טורים 55–57). וכן הוא מזכיר את המוסלמים ב'סדר' השייך לקרובה לשביעי של פסח: 'אדום וישמעאל לאבד ולהכחד' ('וישע איום אום', טור 112; הערת א' לוין). אפשר שקרבתו של ר' יוסף לדרום צרפת, לאיי איטליה (שהיו בחלקם בשלטון מוסלמי) ולפסד המוסלמית הביאה אותו להזכיר בכפיפה אחת את מלכות אדום וישמעאל.

114 בזולת 'אנא השקיפה וראה מלך רם וגואל' ראה צונץ את הנוסח 'זה כמה שנים תשע מאות ותשעים ועוד / וזולך

הדעות אם היה מדרום איטליה, מצפון איטליה או אפילו בן אשכנז או צרפת.¹¹⁵ הוא מזכיר את המוסלמים פעמים רבות בפיוטיו, ומבחינה זו נבדל מכל פייטני איטליה ואשכנז. באחת מסליחותיו כתב:

רְדִּיפָה וְדִלֻקָּה כְּאֲשֶׁר יִרְדּוּף הַקּוֹרָא
קְלוּעָה כְּבִקְלֵעַ מִחֲזִיר לְפָרָא

(תפוצת בת יהודה הנזרת, טורים 3–4)¹¹⁶

כלומר עם ישראל עובר חליפות משלטון אדום לשלטון המוסלמים.
ובסליחה אחרת:¹¹⁷

זֶה לְעֹמֶת זֶה תָּמִיד יַעֲנֶנּוּ עֲזוֹת
חֶתֶן וְחוֹתֶן כְּהוֹסֶדֶם יַחַד עָלֵי לְלוֹזוֹת
טִירַת אֹהֲלֵי יַעֲקֹב וּמִשְׁכְּנוֹת אֶרֶץ פְּרוֹזוֹת
יִירֶשׁ בֶּן הָאֱמָה הַזֹּאת [...]]
סוּטָם וּפָרָא הַיּוֹדוּךְ וַיִּגְדּוּ אֲמָתָךְ לְהַמְלִיךְ

(אבי אבי רכב ישראל, טורים 9–12, 19)¹¹⁸

המלכות הרביעית הורחבה אצל ר' בנימן בדרך מיוחדת (עיין על כך גם להלן):

שְׁעִיר וְחוֹתָנוּ סְעָרוֹנִי וַיִּשְׁתוֹנֶנִי בְּתָה

וחומותיה נפולים ואין לזקוף עוד, ומכאן הסיק שר' בנימן חי 990 שנה אחרי החורבן. עיין: צונץ, תולדות הפיוט (לעיל הערה 26), עמ' 120. אבל בנוסח כ"י אוקספורד, בודליאנה Mich. 162 (נויבאואר 1111) דף 131ב מצאתי כתוב 'תשע מאות ושבעים ועוד', ועל פי זה יש להקדים את הגבול העליון של זמן חיבור הפיוט בעשרים שנה, כלומר הוא נכתב לכל המאוחר בשנים 1038–1048 לסה"נ.

115 מבחר השירה העברית², ב, מהדורת ח' ברודי ומ' וינר, ירושלים תשכ"ו, עמ' ריא; א"מ הברמן, עתרת רננים, ירושלים תשכ"ו, עמ' 226; ע' פליישר, היוצרות בהתהוותם ובהתפתחותם, ירושלים תשמ"ד, עמ' 616, הערה 29.

116 ביאור: כאשר ירדוף הקורא: על פי שמ"א כו 20. מחזיר לפרא: ממלכות אדום למלכות ישמעאל.

117 נראה שחלק מן הסליחות שייחס צונץ לבנימן בר זרח לא הגיעו לאשכנז, ונותרו רק במחזורי רומא. ראה: צונץ, תולדות הפיוט (לעיל הערה 26), עמ' 239–243. הכוונה למשל לסליחות 'אבי אבי רכב ישראל', 'אמנה כורתים אליך', 'ארץ אל תכסי דמי חמסים', 'איך בני נכר אשר ימינם'. כולן מופיעות בכ"י אוקספורד, בודליאנה Opp. Add. fol. 11 (נויבאואר 1058), שהוא מחזור כמנהג רומא העשיר בסליחות איטלקיות. הן חתומות רק 'בנימן', ולכן אפשר לפקפק בייחסן לר' בנימן בר זרח ולייחסן לבנימן אחר, אשר חי באיטליה במאה האחת עשרה, לפני הכיבוש הצלבני של ירושלים. אולם עד לבדיקה מעמיקה יותר אין לנו אלא להסתמך על בדיקותיו של צונץ ועל רשימת המקבילות שערך לסליחותיו של ר' בנימן. ראה: צונץ, תולדות הפיוט (שם), עמ' 615, הערה 21 (אמנם נראה שבסליחות ה'איטלקיות' יש מעט מקבילות לשאר פיוטי ר' בנימן). אבל גם אם נוותר על הדוגמאות המובאות מן הסליחות האלה, לא תשתנה התמונה הכללית של ריבוי אזכורי המוסלמים בפיוטי ר' בנימן בר זרח.

118 ביאור: חתן וחותן: אדום וישמעאל. עלי ללוזות: להעליל עלי. טירת אהלי יעקב: ארץ ישראל וירושלים. בן האמה הזאת: המוסלמים. סוּטָם וּפָרָא: עשו וישמעאל (בר' כו 41; טו 12). להמליך: להמליך אותך.

זֶה לֹאֵל זֶה,¹¹⁹ וְזֶה אוֹתִי לְהַצְמִיתָה
עַד אֲנִי תַחֲרִישׁ וְתִבֵּשׂ אֶן וְעוֹלָתָה
וְלֹא תִרְחַם אֶת יְרוּשָׁלַיִם וְאֶת עָרֵי יְהוּדָה אֲשֶׁר וְעַמְּתָה
פָּעְרוּ פִּיהֶם לְבָלוֹעַ וּגְרוֹנָם פִּתּוּחַ כֶּקֶּבֶר
לְגִזּוֹר מִכָּל צֶדֶד וְלֶאֱכֹל מִכָּל עֵבֶר
(‘אֲחִירִישׁ וְאֲתֹאפֶק וּלְבִי חָלַל’, טוֹרִים 29–34)

וכן בפיוט זולת:

כּוֹס וְלַעֲנָה רִינוּנִי צַר מִיִּצְיֹי שְׁמָרִים
כָּל מַלְכוּת אֲשֶׁר קָמָה הַפִּילָה בּוֹ פִּגְרִים
לוֹלִי תוֹרֶת שְׁעִשׁוּעִי אֲזִי אֲבַדְנוּ מִצִּירִים
אֲהֵלִי אָדוֹם וְיִשְׁמַעְאֵלִים מוֹאֵב וְהַגָּרִים
(‘אֲנִי הַשְׁקִיפָה וּרְאֵה מֶלֶךְ רֵם וּגּוֹאֵל’, טוֹרִים 21–24)

ר' בנימן משבח פעמיים את הביטוי 'שְׁעִיר וְחוֹתֵנוּ' (על פי שפטיה): פעם בסליחה 'אֲחִירִישׁ וְאֲתֹאפֶק וּלְבִי חָלַל' (לעיל) ופעם בזולת 'אומרת אני מעשי למלך'.
נראה שר' בנימן מזכיר את המוסלמים גם בכינויים אחרים, שלא במפורש. הוא השתמש כמה פעמים בביטוי 'ביד כל אומה ולשון' (בצורות מגוונות):¹²⁰

בֵּין כָּל אֲמָה וְלִשׁוֹן אֲנִי לְבַד נִקְשָׁתִי [...]
הַכְנַעְתִּי בְּבִכָּל וְהִשְׁפַּלְתִּי בְּמַדִּי וְהִטְבַּעְתִּי בִּיּוֹן וְעַתָּה בִּיד כָּל אֲמָה וְלִשׁוֹן¹²¹ [...]
נִלְאֵיתִי נִשְׂוֹא עוֹל גְּלוּת וְשִׁבְיָה וּמִרְפָּס רָגְלִי כָּל גּוֹי מְדִינָה וְעַם
(‘אֲדַבְרָה וִירוּחַ לִי’, טוֹרִים 3, 9–10)
בִּיד כָּל אֲמָה וְלִשׁוֹן נִתַּתִּי לְמַסְרָנִי
(‘אֵלֵי אֵלֵי לְמָה עֹזְבַתְנִי וְתַמְסַרְנִי’, טוֹר 1)

נראה שבכל המקרים האלה הכוונה גם למלכות אדום וגם למלכות ישמעאל, ואולי לעמים נוספים.¹²²

ריבוי האזכורים של המוסלמים בפיוטֵי ר' בנימן בר זרח מלמד שהוא והקהילות הקרובות לו חוו את מציאותם של המוסלמים כחווייה קרובה. אולי על זה ביסס יום טוב ליפמן צונץ את דבריו שיש

119 טור זה אינו ברור.

120 העיר על כך לראשונה צונץ, תולדות הפיוט (לעיל הערה 26), עמ' 615.

121 כמה כתבי יד גורסים 'ועתה ביד ודי רשעה' במקום 'ועתה ביד כל אמה ולשון'.

122 בתקופת ר' בנימין שכנו בדרום איטליה גם הנורמנים, אשר נקראו מן הצפון לעזרת שליטים דרום איטלקים ולפעמים אף לעזרת הביזנטים. כמו כן אפשר שר' בנימן רמז בנפרד לשליטים הצפוניים ולביזנטים או לעמים מוסלמים שונים.

לחפש את מקום פעילותו בדרום-מזרח אירופה.¹²³ היו שפקפקו בכך,¹²⁴ אך נראה שהזכרת המוסלמים התכופה היא שיקול כבד משקל – ואולי מכריע – לטובת דעתו של צונץ. נראה שאפשר לדייק אפילו יותר ולמקם את ר' בנימן בר זרח בדרום איטליה ממש, שלשם הגיעו המוסלמים בהתקפותיהם.¹²⁵ להשערה שר' בנימן היה בן דרום איטליה אפשר להציע סיוע מכיוונים נוספים.¹²⁶ סביר אפוא לדעתי שר' בנימן בר זרח היה שייך לאחת מקהילות דרום איטליה הביזנטית, ושהוא מאוחר קצת מר' אליה בר שמעיה, שחי באותו אזור לפניו.

זיהוי מקומו של ר' בנימן בר זרח בדרום איטליה מעשיר את ידיעותינו המעטות על מהגרים יהודים מדרום איטליה לאשכנז במאה האחת עשרה. פיוטיו זכו לתפוצה גדולה באשכנז, ממש כמו אלו של ר' אליה בר שמעיה.¹²⁷ מסלול זרימת הפיוטים של שני הפייטנים זהה אפוא, מדרום איטליה לאשכנז.

123 צונץ, תולדות הפיוט (לעיל הערה 26), עמ' 120; בעקבותיו י"מ אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, תרגם י' עמיר, ערך י' היינמן, תל אביב תשל"ב, עמ' 248.

124 עיין לעיל הערה 115.

125 המוסלמים לא הגיעו לממלכת ביונטיון עצמה, וסיציליה הייתה מוסלמית בתקופת ר' בנימן. לכן נראה סביר למקם את ר' בנימן, שהיה בוודאי רוב חייו תחת שלטון נוצרי, בדרום איטליה ממש, ולא בארצות דרום-מזרח אירופה.

126 שיקולים נוספים: (א) קרבתו של ר' בנימן לפייטני דרום איטליה באה לידי ביטוי גם בכך שהגיעו לידינו מפרי עטו רק פיוטי יוצר (אך לא פיוטי יוצר מרובעים לפי דוגמת ר' שלמה הבבלי) וסליחות. שלא כמו אצל פייטני מרכז אירופה וצפונה, אין בפיוטיו סדרי עבודה, קרובות ויוצרות מרובעים. (ב) ר' בנימן ראה בוודאי פיוטים של שפטיה ושל אמתי (כך עולה מן הזולת שלו לשבת הגדול, הבנוי על פי הזולת לחתן של אמתי, ומן האופנים בעלי המבנה 'ואני' [באופנים אלה לאחר כל מחזרות המתארת את הקדושה הנאמרת על ידי המלאכים בא טור הפותח 'ואני' ובו מתוארת הקדושה הנאמרת על ידי ישראל; השווה: צונץ, תולדות הפיוט (לעיל הערה 26), עמ' 121], גם הם לפי דוגמת 'אלפי רבותך שלוש קדשתך' של אמתי). (ג) נורמות המשקל והחריזה של ר' בנימן דומות לאלו של פייטני דרום איטליה ושונות מאלו של שלמה הבבלי וממשיכיו בלוקה, ברומא ובאשכנז (שיקול דומה בעניין נורמות החריזה והמשקל הביא את פליישר למסקנה שיש לחפש את מקום פעילותו של ר' שלמה הבבלי בצפון איטליה ולא בדרומה. עיין: פליישר, שלמה הבבלי [לעיל הערה 21], עמ' 27). (ד) אם אמנם היה ר' בנימן בן דרום איטליה אפשר להסביר בקלות את העובדה שר' יחיאל בר אברהם ראה סליחה אחת שלו (לדיון בכך ראה: פיוטי ר' יחיאל בר אברהם מרומא, מהדורת א' פרנקל, ירושלים תשס"ז, עמ' 72). (ה) השם זרח שייך לקבוצת השמות העבריים המיוחדים לבני דרום איטליה. (ו) פיוטיו של ר' בנימן נקלטו לא מעט במחזורי איטליה, גם פיוטים שהגיעו לאשכנז וגם אלה שכנראה לא נדדו צפונה. מכאן נראה שהוא לא היה בן אשכנז או צרפת. (ז) עשרה (!) פיוטים של ר' בנימן בר זרח הגיעו לגניזה הקהירית (כמה מפיוטיהם של אמתי ואליה בר שמעיה הגיעו גם הם לגניזה). (ח) העובדה שאין ידיעות אשכנזיות או צרפתיות ברורות על ר' בנימן בר זרח מן המאה האחת עשרה מלמדת שבני אשכנז וצרפת לא הכירו אותו ממש, ויש בכך סיוע לסברה שהיה בן איטליה. מנגד יש כמה סיפורים על שהייתו בגרמניה. עיין: א' דוד, 'סיפורי מעשיות על הגזרות בגרמניה בימי הביניים', צ' מלאכי (עורך), שי להימן: מחקרים בספרות העברית של ימי הביניים מוגשים לא"מ הברמן (הימן הירושלמי), במלאות לו שבעים וחמש שנה, ירושלים תשל"ז, עמ' 69–70, 78–79. (ט) התייחסותו של בנימן בר זרח לגזרות הגויים ולחילופי המלכויות דומה לזו של פייטני דרום איטליה ולא לזו של פייטני צפון איטליה ואשכנז. (י) הכינוי 'בעל שם' שנתכנה בו ר' בנימן (דוד, סיפורי מעשיות [שם], עמ' 67–70 ובמקורות המצוינים שם, הערות 6–7) ושילוב ענייני תורת הסוד בפיוטיו (במיוחד בסליחה 'אנא יי האל הגדול', שפורטו בה תולדותיו של שם הקב"ה מאז שנסמר למשה בסיני), מתאימים גם הם לדרום איטליה, וקרובים לאווירה המשתקפת בכמה מפיוטיו של אמתי ובסיפורים הכלולים ב'מגילת אחימעץ'. (יא) כאמור ר' בנימן ציין בפיוט הזולת 'אנא השקיפה וראה מלך רם וגואל' את הזמן שעבר מאז התורבן, וצורת מניין זו אופיינית ליהדות איטליה הקדומה. (יב) סליחותיו של ר' בנימן מופיעות גם בכתבי יד שאין בהם פיוטים אשכנזיים, כגון במחזור קורפו, כ"י ירושלים, שוקן 13488 [לשעבר שוקן 22] [הערת א' לוי].

127 זאת בניגוד לפיוטיהם של כמה מפייטני רומא בני המאה האחת עשרה (כר' יחיאל בר אברהם ושבת בר משה), שכמעט שום פיוט שלהם לא נקלט באשכנז.

נראה שלא מעט יהודים היגרו מדרום איטליה לאשכנז בסוף המאה העשירית ובמאה האחת עשרה, והם שהביאו אתם לאשכנז את המורשת הפייטנית הדרום איטלקית. סביר שהגירה זו הייתה תוצאה של המצב הביטחוני המעורער אשר שרר בדרום איטליה באותה תקופה.¹²⁸

הסליחה 'איך אוכל לבא עדיך' לר' יצחק בר סעדיה הפיוט 'איך אוכל לבא עדיך' ידוע מסדר הסליחות הנהוג בימינו.¹²⁹ ייחודו הבולט הוא שהפייטן הזכיר בו בהרחבה רבה גם את מלכות הנוצרים וגם את דת האסלאם ושלטון המוסלמים.¹³⁰ ההרחבה בנושא מלכות ישמעאל היא חריגה בולטת מן הרגיל בפיוטים האיטלקיים והאשכנזיים. הפיוט נפוץ בכתבי יד אשכנזיים מערביים ומזרחיים, והגיע גם לצרפת,¹³¹ ומנגד הוא מופיע בכמה קטעי גניזה. תפוצה זו מעידה על קדמות יחסית. קליטתו של הפיוט בצרפת יכולה ללמד שהוא לא חובר באשכנז במאה השתים עשרה, כי אין כמעט סליחות אשכנזיות מן המאה השתים עשרה שנקלטו בצרפת.¹³² הפיוט נתפרש לא מעט בימי הביניים: פירושים לטקסט הועתקו בתשעה כתבי יד, בהם כתב יד צרפתי.¹³³ לפי כל זה מתקבל על הדעת שהפיוט נכתב לכל המאוחר במאה האחת עשרה. לפי תפוצתו אפשר שמוצאו מאיטליה, מאשכנז הקדומה או מאחת מארצות האסלאם. מבנהו המפותח של הפיוט (מילות הקבע 'איך', 'זהמה', 'זאני') אינו אופייני לפיוטים הקדומים מן המאה התשיעית, ולכן מתקבל על הדעת שהוא נכתב במאה העשירית או האחת עשרה.

מחבר הפיוט, ר' יצחק בר סעדיה, אינו ידוע ממקור אחר. השם סעדיה נדיר באשכנז, אם כי ידוע פייטן אשכנזי בן המאה השתים עשרה ששמו סעדיה בר נחמני. מסתבר שהשם סעדיה הגיע מארצות האסלאם.¹³⁴

128 מתקבל על הדעת שבאותה דרך הגיעו לאשכנז גם 'ספר יוסיפון' (שהיה מוכר כבר לר' גרשם מאור הגולה) ו'ספר חכמוני' (לשבי דונולו (שרש"י כבר הזכירו בפירושו לכבלי, עירובין נו ע"א). כבר שיערתי שר' אמנון ממגנצא היה בן לאחת המשפחות האיטלקיות שהיגרו מאיטליה לאשכנז בסוף המאה העשירית, ושהוא הכיר את הפיוט 'ונתנה תוקף' מתוך המסורות האיטלקיות שהיו בידיו. ראה: א' פרנקל, 'דמותו ההיסטורית של ר' אמנון ממגנצא וגלגוליו של הפיוט "ונתנה תוקף" באיטליה, באשכנז ובצרפת', ציון, סז (תשס"ב), עמ' 132. אפשר שגם ר' אמנון זה היגר לאשכנז מדרום איטליה, שכן, לפי מה שנתברר שם, השם הנדיר אמנון היה מצוי דווקא בדרום איטליה. ידועים עוד שני חכמים בשם אמנון: אחד הרבנים שהגלו המוסלמים מאוריה בשנת 925 לסה"נ ואביו של הפייטן ר' חננאל בר אמנון, שסגנון פיוטיו גם הוא דרום איטלקי. הגירה זו מדרום איטליה לאשכנז קדמה אם כן עשרות שנים להגירתו של ר' שמואל בר נטרונאי מבארי לגרמניה בתחילת המאה השתים עשרה (על הגירה זו עיין: ש' עמנואל, שברי לוחות, ירושלים תשס"ז, עמ' 75–81).

129 סדר הסליחות כמנהג פולין (לעיל הערה 22), עמ' קסו; סדר הסליחות: כמנהג ליטא וקהילות הפרושים בארץ ישראל, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשכ"ה עמ' קפ.

130 באופן נדיר הפיוט כולל גם התייחסות מפורשת למוחמד: 'הקוראים נביא לאיש מעולם לא ניבא' ('איך אוכל לבא עדיך', טור 30).

131 עיין ברשימת כתבי היד במהדורת גולדשמידט. כ"י פרמה, פלטינה 3007 (דה רוסה 654; ריצ'לר 1064) הוא מחזור צרפתי מבורגונד (סימנו שם: פ).

132 על התופעה וסיבותיה האפשריות עיין: גולדשמידט ופרנקל, לקט פיוטי סליחות (לעיל הערה 29), עמ' 775.

133 עיין: הולנדר, מפתח הפירושים (לעיל הערה 80), עמ' 221.

134 ידוע עוד פיוט החתום בשם יצחק בר סעדיה, ולדברי צונץ אפשר שפייטן אחד חיבר את שני הפיוטים. ראה: צונץ,

פתיחת הפיוט וריבוי האזכורים של מלכות אדום בו מרמזים שהפייטן ישב דווקא בארצות הנוצריות. סמוך לפתיחת הפיוט נאמר:

וְעוֹבְדֵי זִלְתָּךְ לֹא עֲזָבוּנִי לְעַבְדְּךָ
וְהִמָּה בְקִשׁוֹ לְהַפְרִידִי מִמֶּךָ וּמִיַּחֲדֶךָ
(‘איך אוכל לבא עדיך’, טורים 2–3)

טור זה דומה לאזכורים של גזרות דת נוצריות בפיוטים איטלקיים. גם הטור החרף המדבר דווקא על מלכות ישמעאל – ‘הקוראים נביא לאיש מעולם לא נבא’ (שם, טור 30) – מלמד שהפייטן היה בן הארצות הנוצריות דווקא, שכן קשה להעלות על הדעת העזה כזאת בארץ מוסלמית. מנגד הפייטן היה בקיא בענייני המוסלמים, והדבר מתאים להשערה שהיה צאצא של משפחה שמוצאה מארצות האסלאם:

אֵיךְ כּוֹס הַתַּרְעֵלָה שְׁתִּיתִי וְאָגַמְעַ
בְּכִיתִי וְאֶדְמַע מֵעוֹל מִשָּׂא וּמִשְׁמַעַ
וְהִמָּה לּוֹעֲגִים עָלִי הַקְּשִׁיבָה וּשְׁמַעַ
וְאֲנִי כְחֹרֵשׁ לֹא אֶשְׁמַעַ [...]

אֵיךְ סִבְבוּנִי קֶדֶר כְּתִירוֹנִי דָּדֶן וּשְׁבָא
הַקּוֹרְאִים נְבִיא לְאִישׁ מֵעוֹלָם לֹא נִבָּא
וְהִמָּה עוֹשִׂים חֵיל וְגִדּוּד וְצָבָא
וְאֲנִי אֲנִי אֲנִי בָא
(שם, טורים 21–24, 29–32)

משא ומשמע וקדר הם מבני ישמעאל, כלומר הפייטן קונן כאן על גזרות המוסלמים ועל שעבודם. אבל דדן ושבא הם מבני כוש, אחי מצרים. הצירוף של קדר ובני כוש, המצטרפים יחד לעשות ‘חיל וגדוד וצבא’, טעון הסבר. נראה להציע שהכוונה למלכות הפאטמית, שהתפתחה וכבשה את מצרים וארץ ישראל בסוף המאה העשירית ובתחילת המאה האחת עשרה,¹³⁵ ושתקפה גם בדרום איטליה. אם כן הפייטן ידע להבדיל בין סוגים שונים של עמים מוסלמיים. כאמור בפיוט משולבים זה בזה דברים על מלכות אדום ועל מלכות ישמעאל. הדברים מעורבים, וקשה לעתים לדייק מה נאמר על מי, ואם נאמרו הדברים על שתי המלכויות כאחד. כך לדוגמה במחרוזת זו:

אֵיךְ יָמֵן קָצִי נְחָתָם וְלֹא נוֹדַעַ

תולדות הפיוט (לעיל הערה 26), עמ' 282. פיוט זה הוא זמר למוצאי שבת שתחילתו 'ידידי רבו כצמחי חקל' (כ"י פרמה 1931 [דה רוסי 352; רייז'לר 1095]), אבל נראה שמחבר הזמר מאוחר ממחבר הפיוט 'איך אוכל לבא עדיך'.
135 מ'לחמת שישים השנים', שהתחוללה בשנים 969–1029 לסה"נ.

וְקִרְנֵי גִדְעַי מִשְׁחַת פֹּדֶעַ
וְהִמָּה חוֹשְׁבִים חֲכָמָתָם כְּהִימָן וְדִרְדֵּעַ
וְאֲנִי בַעַר וְלֹא אֶדַע
(שם, טורים 13–16)¹³⁶

איזו אומה חושבת את עצמה לנושאת החכמה? אפשר שהכוונה לממלכה הביזנטית, ואפשר שהכוונה למוסלמים.

הטורים הבאים עניינם מושבם של הגויים בארץ ישראל:

אֵיךְ קָנַר כּוֹכְבֵי וְחוֹזְרוֹ גִּלְגָּלִי
וְעוֹבְדֵי גִלּוּלִים גִּלְלוֹ גִּלְלִי
וְהִמָּה רִחְקוֹ רְגְלֵי מַעְלֹת רְגְלֵי
וְאֲנִי כִמְעֵט נָטִייוֹ רְגְלִי [...]

אֵיךְ יִשְׁבְּתִי בְּדָד וְאֶהֱי לְנִדְהָ
מִכְבוֹד יְרוּדָה בְּגוֹיִם נְדוּדָה [...]

אֵיךְ שׁוֹנְאֵי כָל טְהָרָה שְׁכָנוּ בְּצִיּוֹן
מִי הָאֲמִין כָּזָה וּמִי עָלָה לוֹ בְּרַעֲיוֹן
וְהִמָּה עֲשִׁירִים נְשִׂאִים נְתוּנִים עָלֶיּוֹן
וְאֲנִי עָנִי וְאֶבְיוֹן

אֵיךְ דָּרוּ בְּהִיכְלוֹתַי וְשָׁכְנוּ בָּם שָׁכוֹן
מִעֲלִיּוֹן לְתַחְתּוֹן וּמִתַּחְתּוֹן לְתִיכּוֹן
וְהִמָּה יִרְשׁוּ הוֹן וְהָב וְאֶדְרַכּוֹן
וְאֲנִי לְצֹלַע נָכוֹן
(שם, טורים 37–40, 45–46, 57–64)

נראה שהפייטן היה בקיא במה שנעשה בימיו בארץ ישראל, ושמא אף ביקר בה. צונץ הניח שהפיוט נכתב בשעה שמלכויות הנוצרים שלטו בירושלים.¹³⁷ הוא פירש את הביטויים 'וּמִעֵיל תִּפְאָרְתִּי לְבָנִי אָדוֹם הִלְבֵּשׁ' וְשׁוֹנְאֵי כָל טְהָרָה שְׁכָנוּ בְּצִיּוֹן' (שם, טורים 26, 57) כמוסבים דווקא על מלכויות הנוצרים שבימי הפייטן. ואת הטור 'וְהִמָּה נֶפֶת אוֹכְלִים וְחֹלֵב וּדְבֵשׁ' (שם, טור 27), העוסק בבני אדום, פירש כנראה דווקא על ישיבתם של הנוצרים בארץ ישראל. אם כן לדעתו של צונץ הפיוט נתחבר לאחר הכיבוש הצלבני בשנת 1099 לסה"נ.

136 משחת פודע: אויבי ניצל מרדת שחת (איוב לג 24).

137 צונץ, תולדות הפיוט (לעיל הערה 26), עמ' 282.

דרכו זו של צונץ בפרשנות הפיוט נראית סבירה מבחינת הבנת הטקסט, אבל איננה הכרחית. לפי תפוצת הפיוט ופירושו קשה מאוד לשער שהוא נכתב לאחר המאה האחת עשרה. אפשר שכיוון הפייטן לישיבת הנוצרים בארץ ישראל קודם ימיו, ואפשר שחלק מן הטורים רומז גם לשליטים מוסלמים. כך אפשר ליישב את הסתירה שבין חיבור פיוט קודם למאה השתים עשרה לבין היות השלטון בארץ ישראל באותה תקופה מוסלמי ולא נוצרי.¹³⁸

למרות הקשיים שנזכרו, נראה לי לשער שגם פיוט זה נתחבר באיטליה במאה העשירית או האחת עשרה, וסביר שהפייטן פעל בדרום איטליה. כך יש להסביר הן את העיסוק המפורט בענייני האסלאם והן את תפוצתו הניכרת של הפיוט בגניזה הקהירית.¹³⁹

הזכרנו שהפייטן כינה את אחד העמים המכתרים את ישראל בשם דדן. כינוי זה מופיע גם בשני פיוטים קדומים יחסית, ונראה שאף הם נכתבו באיטליה במאה העשירית או האחת עשרה:

גְּרוּשָׁה כָּנַע וְנָד בְּנֵי יוֹנִים / דְּרָכוֹהַ וּשְׁדָדוֹהַ בְּתוֹךְ גְּבָלִים וְדָדָנִים ('איזמה כנדגלות מסורה', ש' 2)¹⁴⁰

'בני יונים' הוא ביטוי קשה, ואם אין כאן שיבוש אפשר שהכוונה למלכות אדום היוונית, בדומה לאמור בדוגמה שהובאה לעיל מן הפיוט 'אזורנו מלכי ארצות'.

וכן:

מֵאֵד הַרְבִּיעִית הָאֶרֶץ [יָכָה] / מִקְדָּשִׁיךָ הַדְרִיכָה / מוֹלֵךְ פְּסֻלָּה הָעֲרִיכָה
נִיאוּץ נִיֶּאֱצוּנו דְּדָנִים / נִתְאֲכָרוּ עֲלֵינוּ אֲדוֹנִים / נִשְׁפָּלִים אוֹתָנוּ נִידוֹנִים
(‘ארבע חיות אכלונו’, ש’ 13–14)

138 בקושי מסוים אפשר לומר שהפייטן ידע על ניסיונם של הביזנטים לכבוש את ארץ ישראל בשנת 975 לסה"נ (לפי אחת הידיעות הם הגיעו לירושלים). אם אמנם ביקר הפייטן בארץ, אולי שמע על המאמצים החוזרים ונשנים של הנוצרים בירושלים להשפיע על המוסלמים להדיר את רגלי היהודים (כולל הקראים) מן העיר, מאמצים שתועדו כמה פעמים בפירושי הקראים למקרא. עיין: מ' גיל, 'ארץ ישראל בימי השלטון המוסלמי (634–1099)', 'פראוור (עורך), שלטון המוסלמים והצלבנים (634–1291) (ההיסטוריה של ארץ ישראל, 1), ירושלים 1981, עמ' 96–97.

139 אי אפשר לומר שהפיוט נכתב באשכנז במאה השתים עשרה, הן בגלל תפוצתו הצרפתית והן מפני שגזרות תתנ"ו לא נזכרו בו כלל. אשר לאיטליה במאה השתים עשרה, קשה להסביר תפוצה כזאת של פיוט איטלקי מאוחר כל כך. בסוף הפיוט 'איך אוכל לבא עדיך' בא הביטוי 'קִלְעָם וּבִלְעָם' (טור 67), ונראה שהוא על פי הביטוי 'בִּלְעָם קִלְעָם' שבפיוט 'הגוים אימים ומזומים קדר' (טור 1) מתוך סדרת הרהיטים 'מי לא יראך', המיוחסת לר' קלונימוס הזקן או לר' משלם בנו. לפי זה עדיף לומר שהסליחה 'איך אוכל לבא עדיך' נכתבה בתחילת המאה האחת עשרה. אין קושי להניח שפיוטיהם של בני משפחת קלונימוס הגיעו לדרום איטליה עד תחילת המאה האחת עשרה. גם ר' בנימין בר זרח, אשר שיערנו לעיל שהיה בן דרום איטליה, הושפע מפיוט של ר' משלם בר קלונימוס: הביטוי 'אֶהְבֶּתָּ עֲזוֹ', הפותח את אחד מפיוטי העקדה שלו ('אהבת עזו ותקף חבה'), מבוסס כנראה על הביטוי 'עֲזָנוּ אֶהְבֶּתָּ' מסדר העבודה 'אשוחח נפלאותיך צור עולמים' של ר' משלם (טור 50). כך גם באשר לביטוי 'ספר חזיון', שר' אליה בר שמעיה למד מסדר העבודה של ר' משלם. עיין לעיל הערה 66.

140 לקט פיוטי סליחות (לעיל הערה 29), עמ' 711–712. הפיוט ידוע מכ"י לייפציג, ספריית האוניברסיטה, B.H. fol 2, האוצר לא מעט פיוטים איטלקיים. בהמשך הפיוט נאמר: 'טִמְאִים וְטָנוּפִים עֲלֶיךָ מִתְרַגְּנִים / יוֹם עָמְנוּ בְּרִיב וּמְדָנִים [...] שְׂנָאִים תִּשְׁפֹּל וְתִכְנַע שׁוֹטְנִים / עֲלֵיהֶם שְׁפוֹךְ יָעֲמִים וּשְׂאָר חֲרוֹנִים' וכו' (איזמה כנדגלות מסורה, ש' 5, 8). אפשר ש'טמאים וטנופים' וכן 'שונאים' ו'שוטנים' רומזים למוסלמים ולנוצרים. גם הביטוי 'אשמונים', הבא בהמשך הפיוט, אופייני לפיוטי איטליה.

אפשר שבכל המקורות הכוונה לבני המלוכה הפאטמית, שפייטני איטליה כינוה בסוף המאה העשירית דדנים.

ה. דגם ארבע המלכויות וגווניו בפיוטי איטליה

בדגם העתיק שפיתחו חכמי המדרש על פי חזונות דניאל נקבע שישראל ישתעבדו לארבע מלכויות: בבל, פרס, יוון ורומא. מאז הופעת המוסלמים התחבטו פייטני המזרח בשאלה כיצד לשלבם בדגם העתיק, הכולל רק ארבע מלכויות. יוסף יהלום הראה כי המעבר מן הקיסרות הרומית למלוכה הנוצרית והכיבוש המוסלמי של ארץ ישראל הביאו את פייטני המזרח לשנות את הדגם העתיק של ארבע המלכויות, עד כדי העמדה של שמונה מלכויות.¹⁴¹

כל פייטני איטליה ראו עצמם יושבים עדיין במלוכה אדום (שעיר), המזוהה עם המלוכה הרביעית המקורית. תפיסה זו עברה לפייטני צרפת ואשכנז. למרות זאת יש לבדוק כיצד השפיעו שלושה גורמים על דגם ארבע המלכויות של בני איטליה: הפיצול לשתי ממלכות נוצריות, הופעת מלוכה המוסלמים ומלכויות נוספות שנראו באזור דרום איטליה במאות העשירית והאחת עשרה.

מכל קהילות יהודי אירופה שלוש הבעיות האלה מיוחדות לקהילות איטליה (ובמידת מה גם לקהילות ספרד¹⁴²), שראו בסביבתן יותר ממלוכה 'רביעית' אחת. לעומת זאת יהודי אשכנז וצרפת היו משוחררים בדרך כלל מן הצורך להתאים את הדגם העתיק למציאות המשתנה.¹⁴³ להלן נראה כמה הצעות פתרון שנתנו פייטני איטליה הקדומים.

1. הדגם האיטלקי הקדום הוא זה של ארבע המלכויות הקלסיות, והוא מיוצג בפיוטיו של אמת. בזולת שלו 'אהבתך אהבה כלולה' פורטו המלכויות, וגזרות בסילאוס נכללו בגזרות המלוכה הרביעית:

טַרְדֵּתִי בְּמַלְכוּת רִאשׁוֹנָה / מִנֵּי שְׁבָעִים שָׁנָה
יִקְשְׁתִּי חֶסֶד מִמִּנְיָה / שְׁמוֹנֶה עֶשְׂרֵה בְּתַנְיָא
כְּבֹא שְׁלִישִׁית מִשָּׁנָה / רַבַּת חֶשְׁבֹן מִהֶנָּה

141 יהלום, פיוט ומציאות (לעיל הערה 102), עמ' 81–84; פיוטי רבי פינחס הכהן, מהדורת ש' אליצור, ירושלים תשס"ד, עמ' 210–212.

142 בספרד זיהו לעתים את החסר (המעורב בברזל) בחזון דניאל (דנ' ב 33–35) עם המוסלמים. השווה שירו של יהודה הלוי 'גמל ונדרמת וחרד קמת': 'הַאֵת חֶסֶד סִינָא בְּרַגְלֵי פְּרִיָּא' (בית ח' שירמן, השירה העברית בספרד ובפרובאנס², א, ירושלים ותל אביב תשכ"א, עמ' 480). זיהוי זה נמצא כבר אצל פינחס הכהן. ראה: אליצור, פינחס הכהן (שם), עמ' 210. אך לא מצאתי אותו בפיוטי איטליה.

143 נדגים זאת בפיוטיו של ר' שמעון בר יצחק. הוא בנה את סליחתו 'אדאג מחטאים חזקים' על ארבע המלכויות הקלסיות (בבל, מדי, יוון ואדום) בלי להזכיר כל מלוכה אחרת אחרי המלוכה הרביעית. כך עשה גם בתחינה 'אוהילה מעי ואמהה קירות', בסליחה 'מקוה ישראל ה' מושיעו', ובאופן רחב בזמר לשבת 'ברוך ה' יום יום'. אמנם בסילוק לקרובה ליום שני של ראש השנה הביא מניין שונה של ארבע מלכויות, אך זאת על פי פרקי דר' אליעזר כה, שעל פיו הלך בעקבות באותו סילוק. ראה לעיל הערה 112.

לַעֲת שְׁלֹטָה עֲדִינָה / מְשַׁלְשֶׁתֶן הָאֲרִיכָה מַעֲנָה

(‘אהבתיך אהבה כלולה’, טורים 9–12)¹⁴⁴

2. ר' שלמה הבבלי, בן המאה העשירית, ויתר כנראה על מספור המלכויות. בכל פיוטיו שבידינו לא נזכר הביטוי 'ארבע מלכויות'. פעם אחת בלבד באה רשימה של ארבע החיות (בסדר שונה מהמקובל), ומיד אחריה בא הביטוי 'פרים אבירים':¹⁴⁵

דּוֹבִים וּנְמִרִים אֲרִיֹּת וְחִזִּירִים

פְּרִים אֲבִירִים לְפֶסֶג גְּזֹרֵי גְזָרִים

(‘על הרי בשמים סוב’, טורים 15–16)

אם אמנם דרכו זו של ר' שלמה הבבלי מבטאת שינוי מכוון במספור המלכויות, אפשר שמקורה בעובדה שמוצאו היה מן המזרח, שבו נשתנה הדגם הרבה לפני זמנו של הפייטן. תלמידי האסכולה של שלמה הבבלי אליה בר שמעיה ויחיאל בר אברהם, בני המאה האחת עשרה, הלכו בעקבותיו, ואין בפיוטיהם כל מניין של מלכויות. נראה שכולם העדיפו להימנע מלשלב בדגם הקדום מלכויות חדשות.

3. ר' חכים אימץ בסליחה 'איה קנאתך וגבורתך העצומות' (שנזכרה לעיל) פתרון משונה: הוא מנה את גלות מצרים בתור המלכות הראשונה ושילב את יוון (אדום) ורומא, שתי הממלכות הנוצריות, יחד בתור המלכות הרביעית:

בְּרֵאשִׁית מַמְלָכוֹת חֲזִיזִין אַרְבַּע מַלְכִּיּוֹת

בְּיַד הַגְּדוֹלָה שִׁפְטָתָם בְּצוֹל דְּכִיּוֹת [...]]

דַּעַת אוֹתָךְ מֵאֲנֹו וְשִׁשְׁךְ וְעֵילָם הַגְּלִיתָם

דָּלְגוּ שְׂבָעִים שָׁנָה וְלִמְקוֹמָם הָעֵלִיתָם

הַתֵּר חֲרָצְבוֹתָם וְשָׁבוּ לְפִשְׁעָה

הַשְׁלַכְתָּם מֵעַל פְּנִיךָ וּנְמַסְרוּ בְּיַד אֲדוֹם הַרְשָׁעָה

(‘איה קנאתך וגבורתך העצומות’, טורים 3–4, 7–10)¹⁴⁶

4. הפתרון הרווח בקרב פייטני איטליה היה לצרף למלכות הרביעית את המוסלמים או עמים אחרים, ולראות בכולם מלכות רביעית ארוכה. כך נהגו ר' משלם, ר' בנימן בר זרח וכמה פייטנים אנונימיים.

144 ביאור: במלכות ראשונה: בבבל. יוקשתי וכו': נשתעבדתי במלכות שנייה שבעים פחות שמונה עשרה שנה (סדר עולם רבה. כט [מהדורת טטר, עמ' 133]; ל [שם, עמ' 137], ובהערות שם). שלישית משנה: מלכות יוון. עדינה: מלכות אדום.

145 לפי פרקי דר' אליעזר כח (ותור אלו בני ישמעאל') אפשר שהביטוי 'פרים אבירים' רומז למוסלמים.

146 ביאור: שפּטָתָם בצול דכיות: דנת את מלכות מצרים לרדת במצולות ים. מאנו: כשחטאו ישראל. וששך ועילם: בבל ופרס. אדום הרשעה: יוון ורומא (וביוניון). ואפשר לפרש שהפייטן דילג על מלכות יוון. בכל מקרה יש בדברים אלו דוגמה נוספת לחוסר הגיבוש של הפיוט, עיין לעיל הערה 65.

בוֹזֶלֶת 'אֶזְכָּרְךָ דּוּדֵי מֶאֱרֵץ יִרְדֵּן' שֶׁל ר' מִשְׁלֵם עֲדִיין בֶּאֱדָגָה הַמְקוּרִי, לִפִּי דּוּגְמַת פִּיּוּטוֹ שֶׁל אֲמַתִּי: מוֹזְכְּרִים רַק הָאֵרִי, הָדוּב, הַנִּמְרָה וְהַחֲזִיר,¹⁴⁷ הַמֵּיִצְגִים אֶת אַרְבַּע הַמַּלְכוּתִּים הַקְּלִסִּיתוֹת. אֲבָל בְּסִלִּיחָה 'אֶל יִמְעֻטוּ לַפְּנִיךְ', שִׁיחֲסֵנו גַּם אוֹתָהּ לִר' מִשְׁלֵם, הִזְכִּיר אֶת מַלְכוּת אָדוֹם וּמַעֲלִילָהּ וְאַחֵר כֵּךְ צִירָף אֵלֶיהָ אֶת מַלְכוּת יִשְׁמַעְאֵל:

פֶּרָא נֹהֵק לְשַׁחַר וְלִשְׁסֹף / פֶּרִיץ פּוֹרֵץ מִתְרַפֵּס בְּרָצִי הַכֶּסֶף
צִמְתוֹנִי זֶה קָנָה וְכו'

('אֶל יִמְעֻטוּ לַפְּנִיךְ', טוֹרִים 17–18)¹⁴⁸

ר' בְּנִימֵן בֶּר רֹחַ הַחֲזִיר קוֹדֵם שְׁלוֹשׁ מַלְכוּתִּים, וְלֹאֲחֲרִיָּהן מִיד אֶת אָדוֹם וְיִשְׁמַעְאֵל יַחְדָּיו:

טְבַעְתִּי מְצוּלָה בִּיד אֶרֶיָּה [...] יִקְרָנִי הָדוּב [...] בְּעַת רְדוֹת הַצִּפִּיר (יּוּזִן) [...] שִׁעִיר וְחוֹתֵנו
סְעִירוֹנִי
('אֲחִירִישׁ וְאֲתֹאפֵק וְלִבִּי חֲלָל', טוֹרִים 17, 19, 22, 29)

וְכֵן:

הַכְּנַעְתִּי בְּבָבֶל וְהִשְׁפַּלְתִּי בְּמִדִּי וְהִטְבַּעְתִּי בִּיּוֹן / וְעַתָּה בִּיד כָּל אִמָּה וְלִשׁוֹן
('אֲדַבְרָה וִירוּחַ לִי', טוֹרִים 9–10)

כִּפִּי שֶׁפִּירְשֵׁנוּ לַעֲלִי, נִרְאָה שֶׁהִבִּיטוּי 'כָּל אִמָּה וְלִשׁוֹן' כּוֹלֵל אֶת מַלְכוּת אָדוֹם וְאֶת מַלְכוּת יִשְׁמַעְאֵל.
5. מִחֲבֵרָם שֶׁל שְׁנֵי הַפִּיּוּטִים 'אֲזוּרֹנוּ מַלְכֵי אֲרָצוֹת' ו'אֲרַבַּע חַיּוֹת אֲכַלְנוּ' צִיין כְּמֵה פַעַמִּים אֶת אַרְבַּע
הַמַּלְכוּתִּים הַקְּלִסִּיתוֹת. אַחֲרֵיהֶן הוּא צִיין – בְּאִמְצָעוֹת מִטְפּוֹרוֹת שֶׁל חַיּוֹת שׁוֹנוֹת, חֲלָקֵן עַל פִּי מִדְרָשִׁים –
אוֹמוֹת אוֹ קְבוּצוֹת פּוֹרְעִים רַבּוֹת לֹא סֹדֵר מַחֲיִיב:

וּמִגּוֹי אֶל גּוֹי הִיִּיתִי אֲשׁוּנָה / וּמִאֲרֵץ גְּלוּתִי שׁוֹנָה / הִרִי תִשַׁע מֵאוֹת וְשֵׁשׁ עֶשְׂרֵה שָׁנָה [...]
מֵאֲדוֹם לִיּוֹן זֹזְתִּי / לֹא שְׁלֹחִתִּי וְלֹא שְׁקִטְתִּי / וּבָא עָלִי רוּגְזָה וְלֹא נִחַתִּי
נִסְתִּי מִפִּי אֶרֶץ וּפְגַעוֹנִי דּוּבִים / וּמִפִּי דּוּבִים בְּלַעוֹנִי זָאֲבִים / וּמִפִּי זָאֲבִים נִשְׁכּוֹנִי עֶקְרָבִים
סִרְתִּי מִפִּי עֶקְרָבִים וּסְכִיבּוֹנִי נִחְשִׁים / וּמִפִּי נִחְשִׁים שְׂרָפוּנִי פְתָנִים קִשִּׁים / וּמִפִּי פְתָנִים שְׂרָף רוּגְזִים
('אֲזוּרֹנוּ מַלְכֵי אֲרָצוֹת', שׁו' 6, 13–15)

147 עַל פִּי וִיקְרָא רֵבָה יֵג, ה (מִהֲדוֹרוֹת מִרְגְּלִיּוֹת, עִמ' רַפּו–רַפּט).

148 'פֶּרָא' הוּא יִשְׁמַעְאֵל, ו'מִתְרַפֵּס' הוּא רוּמִי (לִפִּי הַמִּדְרָשׁ הַרוּחוֹ עַל תֵּה' סח 31). תּוֹפְעָה דּוּמָה יֵשׁ בְּסִלִּיחָה 'תַּעֲיִנו כְּשֶׁה אוֹבֵד בְּכָל קְצוֹת', שֶׁהִיִּיתָה נִפְזָה גַּם בְּאִשְׁכֵּנוּ וְגַם בְּצִרְפָּת, וּשְׁנִירָה כִּי מְקוּרָה אִיטָלְקִי. לְאַחֵר הִזְכֵּרְתָּ אַרְבַּע חַיּוֹת נֹאמֵר שֶׁ: 'יַחַד אֵלֶּה מִזֶּה וְאֵלֶּה מִזֶּה / טְרַפּוֹנוּ בְּתֵיךְ אֲחֻרִּים וְחֻזָּה / חֲתָן וְחוֹתֵן קָנָה כֵּן זֶה / זֶה כְּמֵה שְׁנֵים אוֹכְלִים לֶעֶם הָזֶה' (תַּעֲיִנו כְּשֶׁה אוֹבֵד בְּכָל קְצוֹת, שׁו' 7–8). אֲפִשֵּׁר שֶׁהִסְלִיחָה חֲתוּמָה 'אֵלֶיהָ'. סִגְנוֹן הַדְּבָרִים רְחוּק מִסְגִּנוֹנוֹ הַקִּשָּׁה שֶׁל אֵלֶיהָ בֶּר שְׁמַעִיָּה, וְעַל כֵּן לֹא כָּלל אוֹתָהּ צוֹנֵץ בְּפִיּוּטֵי הַפִּיּוּטִין. אֲבָל הַבְּרֵמֵן יִיחַס אוֹתָהּ לֵאלֹהִי בֶר שְׁמַעִיָּה (בְּטַעֲמוֹת). עֵיין: הַבְּרֵמֵן, עֲתֵרֶת רִנָּה (לַעֲלִי הָעֵרָה 115), עִמ' 24 (נוֹסַח הַפְּתִיחָה שֶׁם 'תַּעֲיִנו כִּצָּאן אוֹבֵדוֹת'). כֹּאמּוֹר גַּם מִבְּחִינַת דָּגָם אַרְבַּע חַיּוֹת רְחוּקָה הַסְּלִיחָה הַזֹּאת מִמִּנְהֶגוֹ שֶׁל אֵלֶיהָ בֶּר שְׁמַעִיָּה.

נראה שלפי תפיסתו אומות אלה לא נכללו בארבע המלכויות הקלסיות, והן משעבדות ומתנכלות לישראל במקביל לאומה הרביעית, שמאריכה בשעבודה.

פייטני איטליה אימצו אפוא פתרונות שונים לבעיית האומות הנוספות ששעבדו את ישראל. המשותף לכולם הוא שלא הגדילו את מניין המלכויות הקלסיות מארבע. זאת בניגוד לפייטני המזרח, שחלקם התאמצו לשמר את הדגם הסימטרי הקלסי על ידי מניין מחודש של עד שמונה מלכויות. מגוון הפתרונות האיטלקיים מראה שלא נוצר דגם איטלקי מחייב; כל פייטן היה חופשי להציע פתרון משלו.

סיכום

במאמר זה ניסינו לצייר תמונה של מלכויות שונות וגזרותיהן כפי שבאו לידי ביטוי בפיוטים איטלקיים שנכתבו במאות התשיעית, העשירית והאחת עשרה. גם אם פיוטי התקופה אינם מקורות היסטוריים ישירים, ודאי יש בהם הרב לאירועי תקופתם.

האומות השונות שנתקלו בהן יהודי איטליה, והצבאות אשר פשטו וכבשו מדי פעם חלקים מדרום איטליה, השפיעו הרבה על היצירה הפייטנית האיטלקית הקדומה. תפיסת המלכויות הקדומה של יהודי איטליה נזקקה גם היא לעדכון ולהתחדשות מול המציאות המשתנה תכופות בתקופה הנדונה. עיקר חידושו של המאמר הוא בניסיון לשער את זמן חיבורן ואת מקומן של כמה יצירות פייטניות בעלות גוון היסטורי, על פי קריטריונים של תוכן, לשון, סגנון ומפת התפוצה. המדובר בכמה פיוטים שהיו עד עתה 'מרחפים באוויר' מבחינת הידע על זמן חיבורם ומקום חיבורם, או בפיוטים אשר מחקרים קודמים שייכו אותם לזמנים ולמקומות שונים, אך בדיקה חוזרת מראה שיש להכלילם בקורפוס האיטלקי הקדום. לעתים מעשה עיגון זה נשאר בגדר השערה, אך גם במקרים אלה יש חשיבות להציע את ההשערה הסבירה ביותר ואת השיקולים התומכים בה, אף שעדיין אין בידינו הוכחות חותכות לאישושה הסופי.

כאמור חלק מן המורשת האיטלקית הגיע אלינו דרך אשכנז וצרפת, ולעתים עלינו לזהות מה מן המורשת האשכנזית והצרפתית מקורו באיטליה, ומה נתחדש במרכזים שבאשכנז ושבצרפת, כל מרכז בגווניו הייחודיים.

נספח

שתי סליחות איטלקיות על שעבוד מלכויות שונות

הסליחות המתפרסמות להלן מקורן בקטע הגניזה בכ"י סנקט פטרבורג, ספרייה לאומית רוסית, אוסף אנטונין 905, שגילתה טובה בארי.¹⁴⁹ קטע זה כולל סליחות איטלקיות קדומות. שתי הסליחות הנדפסות כאן עשויות במבנה אחד, ולשונן הבלתי מהוקצעת ותוכנן דומים מאוד. נראה שחוברו בידי מחבר אחד. כתב היד אינו מנוקד, וקריאתו בכמה מקומות אינה בטוחה.¹⁵⁰ הסליחה הראשונה נתחברה לכל המאוחר בשנת 978 לסה"נ (עיין שו"6). צורת ההריוזה והמשקל הרופף של שני הפיוטים מתאימים לפיוטי דרום איטליה. המלכויות הרבות הנזכרות בשני הפיוטים מתאימות לאירועי המאה העשירית, היא התקופה שרבו בה התקפות מצד גורמים שונים על קהילות דרום איטליה.

א

אַזְרוֹנוּ מַלְכֵי אֶרְצוֹת / מְגוּי אֶל גּוֹי נִפְרָצוֹת / בְּמַכַּת שְׁלֹשׁ עֲשָׂרָה פְּרָצוֹת
בְּמַלְכוֹת הָרָאשׁוֹנָה / עֵידָן עָלֵי שׁוֹנָה / וְנִפְרָצָה חוֹמָה שִׁבְעִים שָׁנָה

ביאור

סימן: אלף-בית. מחרוזות משולשות. שתיים-ארבע מילים בטור.

1 אֶזְרוֹנוּ: הקיפנו כאזור, או: אזור חיל ונלחמו בנו. ואפשר לפרש פיזור אותנו, לשון 'ואתכם אזרה בגוים' (וי' כו 33), בהשרשת האות אל"ף (הצעת א' לויין). נִפְרָצוֹת: עם ישראל מפוזר ומושלך מגוי אל גוי, לשון 'ופרצת ימה' וכו' (בר' כח 14). ואולי 'נפרצות' מוסב על הארצות הפזורות. ואפשר שהוא לשון 'חזון נפרץ' (שמ"א ג 1), כלומר חזון נפוץ (הצעת א' לויין). בְּמַכַּת שְׁלֹשׁ עֲשָׂרָה פְּרָצוֹת: כנראה פירושו: במכות מרובות, ומקור הביטוי במשנה: 'ושלש עשרה פרצות היו שם שפרצום מלכי יון' (מידות ב, ג). 2 בְּמַלְכוֹת הָרָאשׁוֹנָה: בבל. עֵידָן עָלֵי שׁוֹנָה: נשתנה הזמן. הלשון על פי דנ' ב 21, וקינת ר' אלעזר הקלירי, 'איך תנחמוני הבל', טור 3 (סדר הקינות לתשעה באב, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשכ"ח, עמ' קב), וכן בפיוט המגן בקדושתא שלו לשבת החודש 'אתית עת דודים כגעה': 'ועדן שנה' (סידור עבודת ישראל: מנהג אשכנז, מהדורת ז' בער, רדליים תרכ"ח, עמ' 695), והרבה בעקבותיו. שְׁבַעִים שָׁנָה: מהחורבן הראשון עד שיבת ציון.

149 עיין עליו: בארי, השלמת סליחה (לעיל הערה 41). תודתי לפרופ' בארי על הרשות לפרסם את שני הפיוטים.

150 מילה שאינה ניתנת לקריאה סומנה במקפים (— —). מילים שתוקנו ומילים מטושטשות שהושלמו על פי השערה סומנו בסוגריים מרובעים.

[גרה] ובאה מלכות שנייה / ושמנני לשאיה / ושיכלתני תאניה ואניה
 דפקה מלכות שלישית / ושרשיי התיכה בחרישית / נטועים מתבואת ראשית
 הרביעית גבהה עד לשמים / וחרדתני פעמיים / ונמה מי לי בדוק שמיים 5
 ומגוי אל גוי הייתי אשונה / ומארץ לארץ גלותי שונה / הרי תשע מאות ושש עשרה שנה
 וזתי בבבל תחילה / והויתי בהרבבל התחילה / בבקעת דורא אשר לו חיללה
 חרקו שנימו / ושתו בדוק פימו ובתבל [לשונימו] / על גבי חרשו חורשימו
 טולטלנו מכל אפסים / עיפיים ומאוסים / וכסוהה מושלכים ונמאסים

3 גרה] גיה בכתב היד 8 לשונימו / על גבי] הקריאה משוערת

המשך ביאור

3 גרה ובאה: נגררה אחרי המלכות הקודמת ובאה, על פי: 'כי מעלה גרה הוא שגררה מלכות אחריה' (ויקרא רבה יג, ה [מהדורת מרגליות, עמ' רצד]; הצעת א' לוי). מלכות שנייה: מדי ופרס. לשאיה: לחורבן ושממה (ושאיה יכת שער' [יש' כד 12]). תאניה ואניה: אבל ויללה (איכה ב 5). 4 דפקה: לשון מהירות, מיהרה לבוא אחריה. מלכות שלישית: יוון. ושרשיי התיכה בחרישית: ברוח חמה השורפת את השורשים, והלשון על פי 'וימן אלהים רוח קדים חרישית ותך השמש על ראש יונה' (יונה ד 8). ושמא צ': כחרישית. נטועים מתבואת ראשית: ישראל הנמשלים לראשית התבואה (ראשית תבואתה' [יר' ב 3]). 5 הרביעית: מלכות רומא. גבהה: גבה לבה, לשון גאווה. וחרדתני פעמיים: אפשר שהכוונה למלכות רומי ולמלכות הביזנטית הנוצרית. ואפשר שהכוונה לחורבן בית שני. ונמה: ואמרה. מי לי בדוק שמיים: מי נתעלה כמותי, לשון תה' עג 25. בדוק: בשמים, על פי 'הנוטה כדק שמים' (יש' מ 22). 6 ומגוי אל גוי: השווה שו' 1. אשונה: חשוכה, לשון 'באשון חשך' (מש' כ 20). שונה: נשנית שוב ושוב, או: משונה. תשע מאות ושש עשרה שנה: מניין השנים מאז החורבן השני, שהיה בשנת 68 לסה"נ (לפי המקובל בחשבון העברי בימי הביניים), כלומר הפייטן (או המעתיק) כתב את הפיוט בשנת 984 לסה"נ. 7 והויתי: וצרת. בהרבבל: לא נתבאר (ועיין: 'כשד שלמן בית ארבאל ביום מלחמה' [הו' י 14]; וכן: 'ויפלו כולם פגרים מתים בבקעת ארבאל' [ספר זרובבל (אוצר מדרשים, מהדורת י"ד אייזנשטיין, ניו יורק תרע"ה, עמ' 160)]. ולפי המשך השורה השווה: 'רבי יוחנן אמר: אלו מתים שבבקעת דורא. ואמר רבי יוחנן: מנהר אשל עד רבת בקעת דורא' (בבלי, סנהדרין צב ע"ב). ואולי מילת 'בהרבבל' היא שיבוש כלשהו של 'נהר אשל'. בבקעת דורא: נבוכדנאצר הקים צלם בבקעת דורא, דנ' ג 1. לו חיללה: על שום הפסל שהוקם שם. 8 חרקו שנימו: אחרי החורבן הראשון, על פי 'שרקו ויחרקו שן' (איכה ב 16). שנימו: הצורה על פי תה' לה 16. ושתו בדוק פימו: התגאו בדבריהם, על פי 'שתו בשמים פיהם' וכו' (תה' עג 9). ודוק כינוי לשמים, ראה לעיל שו' 5. ובתבל: בארץ. על גבי חרשו חורשימו: על פי תה' קכט 3. 9 טולטלנו מכל אפסים: גורשנו מכל קצות הארץ. וכסוהה: כדומן, על פי יש' ה 25 (והשווה תרגום יונתן שם, וצפ' א 17).

- 10 יִרְדּוּ שְׁלֹשָׁה בְּגִפְיָהֶם / וְעָרוּ עַד הַיָּסוֹד בְּקִצְפֵיָהֶם / וְגַם כָּל חֵיתוֹ יַעַר מְלַפְנֵיהֶם
כְּנִמְרִים נִתְאַכְזְרוּ / וְלִכְלֹךְ רוּחַ אוֹתָנָם פִּיזְרוּ / וּבֵית עוֹלָמִים בִּיקוּעִים בִּיזְרוּ
לְאָדוֹם הִבִּיאוּנוּ / וּכְדוֹרָךְ פּוֹרָה הִדְכִּיאוּנוּ / וְכִיקָבִים כִּיתָתוּנוּ וְהִשִּׁיאוּנוּ
מֵאָדוֹם לַיּוֹן זֹזְתִּי / לֹא שְׁלוֹתִי וְלֹא שְׁקֻטִּי / וּבָא עָלַי רוּגְזוֹ וְלֹא נִחַתִּי
נִסְתִּי מִפִּי אֲרִי וּפָגְעוּנִי דּוֹבִים / וּמִפִּי דּוֹבִים בְּלַעוּנִי זָאֲבִים / וּמִפִּי זָאֲבִים נִשְׁכּוּנִי עֲקָרִים
סִרְתִּי מִפִּי עֲקָרִים וּסְבָבוּנִי נִחָשִׁים / וּמִפִּי נִחָשִׁים שְׂרָפוּנִי פִתְנִים קָשִׁים / וּמִפִּי פִתְנִים שְׂרָף רוּגְשִׁים
15 עוֹבְדֵי אֱלִילִים עֲצֻמוֹ וְרָמוֹ / וְעוֹבְדֵי אֱלִים נִחְרָמוֹ / זֹזְעָפוֹ בִּשְׁפָל וְהִדְמָמוֹ
פָּח עַל פֶּח לְכַדּוֹנוֹ / פָּחַד וּפָחַת הָיוּ לָנוּ / רַחֲמִיךָ יִקְדָּמוּנוּ כִּי מָאֵד דָּלוּנוֹ
צָרִינוּ אֶפְסוֹנוֹ / וּמִחֲשֶׁךְ אֶל חֹשֶׁךְ דָּחַפּוֹנוּ / וּמִגּוֹלָה לְגּוֹלָה שְׁאִפּוֹנוּ וְשִׁסְפּוֹנוּ
קוֹרְאֵי לְפָסֶל לְמָה תִּקְפּוּ / וְקוֹרְאֵי בָשָׂם אֵל — — — — — / [שְׁפָלִים] אֲשֶׁר בְּצוּעַן נִזְקָפוּ

19 שְׁפָלִים] הַקְרִיָּאָה מְשׁוּעֶרֶת

המשך ביאור

- 10 יִרְדּוּ שְׁלֹשָׁה בְּגִפְיָהֶם: אפשר שהכוונה לשלוש צלעות שבפי הדוב בחזון דניאל (ותלת עלעין בפמה' [דנ' ז 5]), והדוב נמשל למלכות פרס ומדי. ואפשר שהכוונה למלכי פרס ('הנה עוד שלשה מלכים עומדים לפרס' [שם יא 2]) או למלכות יוון שנתחלקה לאחר מות אלכסנדר מוקדון. וערו עד היסוד: תה' קלו 7 (ובפסוק שם על בני אדום), והשווה לעיל שו' 3. כל חיתו יער: תה' קד 20, והכוונה שהם שולטים בכל הארצות. 11 כנמרים: מלכות יוון נמשלה לנמר, על פי דנ' ז 6; ויקרא רבה יג, ה (מהדורת מרגליות, עמ' רפט). ובית עולמים ביקועים ביזרו: פרצו שלוש עשרה פרצות במקדש, ראה לעיל שו' 1, והלשון על פי 'הכה [...] והבית הקטן בקעים' (עמ' ו 11). ביזרו: פיזרו את אבני המקדש. 12 לאדום: היא המלכות הרביעית. וכדורך פורה: כדורך ענבים, לשון יש' סג 3 (ושם על מלכות אדום לעתיד לבוא). הדכיאנו: דיכאונו. והשיאונו: שוממונו, השווה: 'והאדמה תשאה שממה' (יש' ו 11). 13 מאדום ליון: נראה שהכוונה למלכות ביזנטיון, ואינה כלולה בארבע המלכויות. לא שלותי ולא שקטתי: איוב ג 26. ובא עלי רוגזו ולא נחתתי: שם. 14 נסתי מפי ארי: על פי 'כאשר ינוס איש מפני הארי ופגעו הדב ובא הבית וסמך ידו על הקיר ונשכו הנחש' (עמ' ה 19), ונדרש על המלכויות באסתר רבה, פתיחתא ה, ובמקבילות. והשווה: 'נחש שרף ועקרב' (דב' ח 15), ולהלן 'ארבע חיות' בביאור לשו' 16. 15 רוגשים: מתרגשים ובאים עלינו, והשווה: 'למה רגשו גוים' (תה' ב 1). 16 ורמו: וגבהו. ועובדי אל אלים: ישראל. נחרמו: נהרגו. זועפו: היו זעופים ומושפלים. והדממו: היו מושתקים. 17 פח על פח: מוקש אחר מוקש. פחד ופחת היו לנו: איכה ג 47. רחמיך יקדמונו [...] דלונו: תה' עט 8. 18 אפפנו: סבבו אותנו. ומחשך: הלשון על פי 'הדהפהו מאור אל חשך' (איוב יח 18). שאפנו: כנראה רמסו ולחצו אותנו, לשון 'השאפים על עפר ארץ בראש דלים' (עמ' ב 7; הצעת א' לויז). ושיספנו: והרגו אותנו. 19 תקפו: חזקו. אשר בצוען נזקפו: אשר זקפו קומתם כשיצאו ממצרים.

20 רֵאָה יְיָ וְהִבִּיטָהּ / וְאוֹתָנָהּ מִלְּטָהּ וּפְלִטָהּ / כִּי אוֹיְבִים אָמְרוּ אֵין פְּלִיטָהּ
 שָׁאֵג עֲלִימוֹ בְּהִמַּיִת קוֹלָךְ / וּבְאוֹיְבָנָהּ אֵל דְּמִי לָךְ / אָנָּה הָקָם אֶת דְּבַר מִילּוּלָךְ
 תֵּאֱבֹד כָּל צוֹרְרֵי / תִּכְרִית שׁוֹטְנֵי וְצָרֵי / מְצִידֵי מְסַלְפֵי וּמְצִירֵי
 אל מלך

המשך ביאור

20 רֵאָה יְיָ וְהִבִּיטָהּ: איכה ב' 20. 21 שָׁאֵג עֲלִימוֹ: קרא להצילים. אל דמי לך: תה' פג 2. 'אל דמי לך [...] את דבר מלולך': אלו שני טורים 1 ו-10 בסילוק הקלירי לפרשת זכור 'אלהים אל דמי לך' (סידור עבודת ישראל: מנהג אשכנז, מהדורת ז' בער, רדליים תרכ"ח, עמ' 667; הערת א' לוין). דבר מילולך: נבואת הגאולה. 22 מְצִידֵי: הגויים האורבים לי (לשון צייד). מְסַלְפֵי: הגויים המשקרים לי.

ב

אַרְבַּע חַיּוֹת אֶכְלוּנוּ / אַרְבַּע נְהָרוֹת שְׁטָפוּנוּ / אַרְבַּע מַלְכֵי חַיּוֹת אֶפְפוּנוּ
 בָּאנוּ בְּמַעֲמָקֵי מַיִם / בָּם שְׁטַפְתָּנוּ שְׁבוּלֵת מַיִם / בְּשִׁצָּף אֶפְפוּנוּ מַיִם
 גִּיחּוֹן וּפִישׁוֹן הוֹצֵלָנוּ / גַּם חֲדָקָל וּפָרַת גּוֹלְגָלְנוּ / גּוֹרְעָנוּ וְלֹא הוֹנַח לָנוּ
 דִּיכָאוּנוּ אֲרִי וְדוֹב / [דְּפָקָנוּ] נִמְרָ שְׁנַיִם רוֹב / דֶּשׁ חֲזִיר דְּבִיר לְחֶרֶב
 הַמִּמְנֵי שׁוּעַל לְהִצָּף / הִלְעִיגְנִי גָמַל בְּשִׁצָּף / הִלָּא שָׁפָן אוֹתִי שִׁסָּף
 וְרֹאשׁ זָהָב וְכֶסֶף חֶרְבוֹנִי / וּנְחָשֶׁת וּבְרָזֶל הִלְהִיבוֹנִי / וְעֵד תְּהוֹם דִּימוּ חֲבִירוֹנִי

5

4 דְּפָקָנוּ] בכתב היד כנראה דימקנו, ותוקן על פי 'אורונו מלכי ארצות', שו' 4

ביאור

סימן: אלף-בית משולש (חריגה בשו' 19–20). מחרוזות משולשות. שתיים-ארבע מילים בטור.

1 ארבע חיות: המלכויות נמשלו לארבע חיות, כמפורט להלן שו' 4, על פי דנ' 1–14, וכן ויקרא רבה יג, ה (מהדורת מרגליות, עמ' רפז-רצ). 2 באנו במעמקי מים: על פי 'באתי במעמקי מים' (תה' סט 3). 3 בם שטפתנו שבוולת מים: על פי 'אל תשטפני שבוולת מים' (תה' סט 16). אפפנו מים: על פי יונה ב 6. 3 גיחון ופישון: בבל ומדי, על פי ויקרא רבה יג, ה (מהדורת מרגליות, עמ' רפב). חדקל ופרת: יוון ואדום, על פי ויקרא רבה שם (שם, עמ' רפב-רפד). ולא הונח לנו: איכה ה 5. 4 ארי ודוב: דנ' 4–5, והם בבל ומדי, על פי ויקרא רבה יג, ה (מהדורת מרגליות, עמ' רפח-רפט). דפקנו: עיין בשינויי הנוסח, והשווה: 'דפקה מלכות שלישית' (יוון; 'אורונו מלכי ארצות', שו' 4). נמר: מלכות יוון, על פי ויקרא רבה יג, ה (מהדורת מרגליות, עמ' רפט). שנים רוב: רוב שנים. דש: השווה להלן בפירוש לשו' 8. חזיר: מלכות רומא, על פי ויקרא רבה שם (שם). דביר לחרוב: להחריב את המקדש השני. 5 הממני: טרף אותי, או: הפיצני (יר' נא 34). שועל: נראה שהכוונה למלכות שבאה אחרי מלכות אדום, ואולי הכוונה למלכות המוסלמים. להצף: כנראה: לשפוך את דמי. ואפשר ש'שועל' מכוון למצרים, על פי מכילתא דר' ישמעאל, שירה ו (מהדורת חורוביץ-רבין, עמ' 137), ואם כן 'להצף' דהיינו להטביע התינוקות במים (הצעת א' לויין). יש לשים לב לחריזה החריגה: להצף / בשצף / שיסוף. גמל: נראה שהוא כאן כינוי נוסף למלכות ישמעאל, אבל במדרש הוא כינוי לבבל, על פי ויקרא רבה יג, ה (מהדורת מרגליות, עמ' רצ), ובמקבילות. שפן: ברוב המדרשים הוא כינוי למדי, אבל בתנחומא, שמיני יד (מהדורת בובר, עמ' 32) הוא כינוי ליוון, 'שהשפילה את התורה מפי הנביאים'. ואפשר שבשורה זו מתחיל צירוף חדש של שועל (מצרים) גמל (בבל) ושפן (מדי). 6 וראש זהב [...] הלהיבוני: זהב, כסף נחושת וברזל הם כינויים לארבע מלכויות, על פי דנ' ב 32–33, 37–40, והשווה: בבלי ראש השנה כג ע"א. הלהיבוני: שרפוני בלהבת אש. דימו חביוני: רצו להטביעני במים.

- זִילְעֻפּוֹנִי מַלְכִּי כְּשָׂדִים / זְעֻמּוֹנִי בְּשִׁבֵּי שׁוּדְדִים / זָרֹב זָרְבוּ אוֹתָנוּ בּוֹגְדִים
 חֲרָדְתָּנִי אֱלֹפִי אָדוֹם / חוֹדֶקֶת וּמִדְקָת הָדוֹם / חִייל הָאָרִיכָה וְתָדוֹם
 טְבַעְתִּי בִּינּוֹן מְצוּלָה / טוֹלְטֵלְתִּי בְּטִילְטוּל גּוֹלָה / טְרוּנְדָה לְאַרְבַּע רוּחוֹת גִּלְגָּלָה
 יָהֲרוּ עָלַי מְדִי / — [זִילְלוֹנִי] — מְדִי / יִגְעָתִי וְלֹא נָמוּ לִי דִי 10
 כִּילְתָּנִי מַלְכוּת פָּרַס / כְּנַגְדִי רָשָׁתוֹ הוֹפָרַס / כָּגֶת דְּרוּכָה אוֹתִי דָרַס
 לְמוֹלִי נָמוּ לָכוּ וְנִכְחִיד / לְהָאָבִיד וְלִהְכָחִיד / לְהַשְׁמִיד וְלִהְשָׁחִית
 מָאֵד הָרְבִיעִית הָאָר[יכָה] / מִקְדָּשֶׁיךָ הָדְרִיכָה / מוֹלָךְ פִּסְלָה הָעֲרִיכָה
 נִיאוּץ נִיאַצוֹנוֹ דְּדָנִים / נִתְאָכְרוּ עָלֵינוּ אָדוֹנִים / נִשְׁפָּל[ל]ִים אוֹתָנוּ נִידוֹנִים
 סְבֻבּוֹנִי [פָּרַס] תָּנִים / סִיגְרוֹנוֹ נְמָלִים [וּשְׁפָנִים] / סִיעְרוֹנוֹ אַרְבָּה וְהִמוֹנִים 15
 עִירְצוֹנוֹ פְּתָנִים וְנַחְשִׁים / עִקְרָבִים מְרוּגָשִׁים / עָלֵינוּ [מָאוֹד] מִתְלַחֲשִׁים

10 זיללונני] הקריאה משוערת 13 האריכה] האותיות יו"ד, כ"ף וה"א אינן ברורות 14 נשפלים] האות
 למ"ד אינה ברורה (צ"ל נשפטים?) 15 סבבונני] כנראה צ"ל סבבוננו. פרים] המילה אינה ברורה. ושפנים] בכתב
 היד: נשפנים 16 מאוד] המילה אינה ברורה

המשך ביאור

7 זילעפוני: באו עלי בזעף. זרוב זרבו: על פי 'בעת יורבו נצמתו' (איוב ו, יז), כנראה לשון צריכה ושרפה. 8 אלופי אדום: שמ' טו 15, ועתה היא מפילה עלינו אימה וחרדה, בניגוד למתואר בפסוק הנזכר (הצעת ש' אליצור). חודקת ומדקת: דשה ורומסת, על פי האמור בחזון דניאל על החיה הרביעית: 'אכלה ומדקה' (דנ' ז 7), וכן: 'ותאכל כל ארעא ותדושנה ותדקנה' (שם ז 23). ואפשר ש'חודקת' הוא לשון 'משכת חדק' (מש' טו 19), והכוונה דוקרת כקוצים (הצעת ש' אליצור). הדום: כל הארץ, לשון 'והארץ דום רגלי' (יש' סו 1), ואפשר שהכוונה למקדש. 9 רוחות גלגלה: רוחות גלגל השמים. 12 ולהשחית: הפייטן חרו 'חיד' עם 'חית'; השווה לעיל שו' 5, וראה: ש' אליצור, 'חריזות הפיוטים ודרכי ההגיה של בני צרפת ואשכנז הקדומים', לשוננו, נח (תשנ"ד), עמ' 323–334. לכו ונכחיד: על פי תה' פג 5. 13 הדריכה: דרכה רמסה. העריכה: ערכה, העמידה. 14 דדנים: דדן הוא מבני כוש (בר' י 7), וכנראה הכוונה למלכות הפאטמים (עיי' בגוף המאמר, ליד הערה 140). נשפלים אותנו נידונים: דנים אותנו להיות נשפלים. 15 סבבונני פרים: תה' כב 13. סיגרונו נמלים ושפנים סיערונו ארבה והמונים: אולי על פי המדרש 'הנמלים עם לא עז – זה בבל [...] שפנים עם לא עצום – זה מדי [...] מלך אין לארבה – זה אלכסנדרוס מקדון [...] שממית בידים תתפש – זה אדום' (מדרש משלי ל 25–28 [מהדורת בובר, עמ' 106]; הצעת א' לויין). ולפי זה צ"ל: 'ושפנים' (במקום 'נשפנים' שבכתב היד), ו'המונים' דהיינו מלכות אדום. 16 פתנים ונחשים עקרבים מרוגשים: אולי רומז למדרש 'נחש שרף ועקרב (דב' ח 15) נחש זה בבל שרף זה מדי עקרב זה יוין' (ויקרא רבה יג, ה [מהדורת מרגליות, עמ' רפה] ובמקבילות הרשומות שם בהערה 2).

פָּעֲרוּ פִּיהֶם לְבָלְעֵינוּ / פִּתּוּחַ כְּקֶבֶר בְּלוֹעֵינוּ / פָּנִינוּ שְׁאָפוּ בְּחִיבוּלֵינוּ
 [צֹר] צָפָה קָרִיאתָנוּ / צָרִים אֹרְבִּים שְׁעָתָנוּ / צַעֲקַת מֶרֶץ הֵן הִגִּיתָנוּ
 קָרִיאתָנוּ גְדֻלָּה / רָחַשׁ לְבִינוּ דָּלָה / שְׁפָרִינוּ צָרִים קִילָקְלָה
 רַבּוֹ אֲנָחוּת / שׁוֹטְחֵי כַּפִּים וּמִצּוּחוֹת / תְּלוּיִם לְמִצּוֹא הִנָּחוּת
 שִׁמְעַתְּנוּנוּ / שׁוֹכֵן מְעוֹנֵינוּ / שׁוֹעֲתֵינוּ תַּעֲתֵר [וּתְמָהֵר] לְחֹנֵינוּ
 תְּמִלָּא מְשָׁאֵלוֹת / תַּחֲשִׁישׁ גְּאוּלוֹת / תַּעֲשֶׂה נְפִלְאוֹת גְּדוּלוֹת
 אֵל מֶלֶךְ

18 צור] הקריאה אינה בטוחה 19 שפרינו] בכתב היד אולי שפרינו 21 ותמהר] הקריאה אינה בטוחה

המשך ביאור

17 לבלענו: לבלע (להרע) לנו, ואפשר שהכוונה לשון בליעה (והשווה המשך השורה). פתוח כקבר בלועינו: לפתוח פיהם כקבר המיועד לבלענו, או: לבלענו כקבר. פנינו שאפו: השווה: 'אזרנו מלכי ארצות', שו' 18. 18 אורבים שעתנו: אורבים לנו בכל שעה ושעה. צעקת [...] הגיגתנו: הגיגנו הוא צעקה מרה. 19 שפרינו: כנראה הכוונה לבית המקדש, המקום המשופר. ואולי כתוב 'שפרינו'. 20 ומצווחות: כנראה מוסב על שפתי המתפללים הרוחשות תפילה. תלויים: תלויים בך. 21 שוכן מעונינו: שוכן שמים. שועתנו תעתר: תקבל את שועתנו.

הפיוטים שנדונו במאמר ומקום פרסומם

(פיוטים שייחוסם או מקום חיבורם נדון במאמר מסומנים בכוכבית)

- אבדו חכמי גזית (אליה בר שמעיה) – פיוטי אליה בר שמעיה², מהדורת י' דוד, ירושלים תשס"ח, עמ' 11–14
 אבוא ברוב חסד (יחיאל בר אברהם) – פיוטי ר' יחיאל בר אברהם מרומא, מהדורת א' פרנקל, ירושלים תשס"ו, עמ' 141–144
 אבותי כרבת ריבם (אליה בר שמעיה) – פיוטי אליה בר שמעיה², מהדורת י' דוד, ירושלים תשס"ח, עמ' 15–21
 אבי אבי רכב ישראל (בנימין בר זרח) – לא נדפס
 אדאג מחטאים חזקים (שמעון בר יצחק) – פיוטי רבי שמעון ב"ר יצחק, מהדורת א"מ הברמן, ברלין וירושלים תחר"ץ, עמ' קמב–קמד
 אדברה וירוח לי (בנימין בר זרח) – סידור עבודת ישראל: מנהג אשכנז, מהדורת ז' בער, רדליהים תרכ"ח, עמ' 610 (מבחר השירה העברית², ב, מהדורת ח' ברודי ומ' וינר, ירושלים תשכ"ו, עמ' ריא–ריב)
 *אדום מזה ושעיר מזה (אנונימי) – לקט פיוטי סליחות מאת פייטני אשכנז וצרפת, מהדורת ד' גולדשמידט וא' פרנקל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 692–693
 אהבך נפש להודך (שלמה הבבלי) – פיוטי שלמה הבבלי, מהדורת ע' פליישר, ירושלים תשל"ג, עמ' 213–220
 אהבת עזו ותקף חבה (בנימין בר זרח) – מחזור לימים הנוראים: לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, ב: יום כפור, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תש"ל, עמ' 522–523
 אהבתך אהבה כלולה (אמתי בר שפטיה) – שירי אמיתי, מהדורת י' דוד, ירושלים תשל"ה, עמ' 94–96
 אחילה מעי ואהמה קירות (שמעון בר יצחק) – פיוטי רבי שמעון ב"ר יצחק, מהדורת א"מ הברמן, ברלין וירושלים תחר"ץ, עמ' קמז–קמח
 אייבים חזים אין לנגדם (אליה בר שמעיה) – פיוטי אליה בר שמעיה², מהדורת י' דוד, ירושלים תשס"ח, עמ' 32–35
 אייבים קמו עלי על לא חמס (אליה בר שמעיה) – פיוטי אליה בר שמעיה², מהדורת י' דוד, ירושלים תשס"ח, עמ' 36–37
 אומרת אני מעשי למלך (בנימין בר זרח) – סידור עבודת ישראל: מנהג אשכנז, מהדורת ז' בער, רדליהים תרכ"ח, עמ' 704–705
 אור ישע מאושרים (שלמה הבבלי) – פיוטי שלמה הבבלי, מהדורת ע' פליישר, ירושלים תשל"ג, עמ' 191–203
 אזכיר נסי אדון מחשה (אמתי בר שפטיה) – שירי אמיתי, מהדורת י' דוד, ירושלים תשל"ה, עמ' 80–82
 אזכרך דודי מארץ ירדן (משלם בר קלונימוס) – סידור עבודת ישראל: מנהג אשכנז, מהדורת ז' בער, רדליהים תרכ"ח, עמ' 713
 *אולת יד אם נהלאה (משלם בר קלונימוס?) – לקט פיוטי סליחות מאת פייטני אשכנז וצרפת, מהדורת ד' גולדשמידט וא' פרנקל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 488–490
 *אזרוננו מלכי ארצות (אנונימי) – בנספח למאמר זה, א
 אחד ויחיד ואין זר (זבדיה) – שירי זבדיה, מהדורת י' דוד, ירושלים תשל"ב, עמ' 42–44
 אחריש ואתאפק ולבי חלל (בנימין בר זרח) – מבחר השירה העברית², ב, מהדורת ח' ברודי ומ' וינר, ירושלים תשכ"ו, עמ' ריג–רטו
 אטיף ארש מלולי בניב דבב (משלם בר קלונימוס) – מחזור לימים הנוראים: לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, ב: יום כפור, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תש"ל, עמ' 434–435
 אטתי מטתי מרב צרה (אליה בר שמעיה) – פיוטי אליה בר שמעיה², מהדורת י' דוד, ירושלים תשס"ח, עמ' 41–43
 איה קנאתך וגבורותך בעשותך נוראות (בנימין בר זרח) – סדר הסליחות כמנהג פולין, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשכ"ה, עמ' מז–מח
 *איה קנאתך וגבורתך העצומות (חכים) – ספר גזירות אשכנז וצרפת, מהדורת א"מ הברמן, ירושלים תשל"א (ירושלים תש"ו), עמ' ז–זב
 *איזמה כנדגלות מסורה (אנונימי) – לקט פיוטי סליחות מאת פייטני אשכנז וצרפת, מהדורת ד' גולדשמידט וא' פרנקל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 711–712
 *איך אוכל לבא עדיך (יצחק בר עדיה) – סדר הסליחות כמנהג פולין, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשכ"ה, עמ' קס–קסט

- איך אפתח פי בחין (אליה בר שמעיה) – פיוטי אליה בר שמעיה², מהדורת י' דוד, ירושלים תשס"ח, עמ' 44–47
 איך בני נכר אשר ימינם (בנימן בר זרח) – לא נדפס
 איך נפתח לפנך דר מתוחים (בנימן בר זרח) – סדר הסליחות כמנהג פולין, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשכ"ה, עמ' כא–כב
 אין כמוך באדירי מעלה (משלם בר קלונימוס) – מחזור לימים הנוראים: לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, ב: יום כפור, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תש"ל, עמ' 142
 אין לנו אלהים עוד (אמתי בר שפטיה) – שירי אמיתי, מהדורת י' דוד, ירושלים תשל"ה, עמ' 83–85
 אין מספר לגדודי צבא (משלם בר קלונימוס) – מחזור לימים הנוראים: לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, ב: יום כפור, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תש"ל, עמ' 153–155
 אין צור חלף (שלמה הבבלי) – פיוטי שלמה הבבלי, מהדורת ע' פליישר, ירושלים תשל"ג, עמ' 243–248
 אך בך מקוה ישראל (שלמה הבבלי) – פיוטי שלמה הבבלי, מהדורת ע' פליישר, ירושלים תשל"ג, עמ' 279–283
 אך לאלהים נפשי דמי (שלמה בר יצחק [רש"י]) – פיוטי רש"י, מהדורת א"מ הברמן, ירושלים תש"א, עמ' טו–יז
 אל אלהים אעתר ולבי יחד (אליה בר שמעיה) – פיוטי אליה בר שמעיה², מהדורת י' דוד, ירושלים תשס"ח, עמ' 64–69
 *אל ימעטו לפניך (משלם בר קלונימוס) – לקט פיוטי סליחות מאת פייטני אשכנז וצרפת, מהדורת ד' גולדשמידט וא' פרנקל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 490–492
 אל נא תיסר באי עדיך (בנימן בר זרח) – מחזור לימים הנוראים: לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, ב: יום כפור, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תש"ל, עמ' 221–222
 אל תשליכנו לעת זקנתנו (אמתי בר שפטיה) – ע' פליישר, 'בחינות בשירת פייטני איטליה הראשונים', הספרות, 30–31 (1981), עמ' 163
 אלי אלי למה עזבתני ותמסרני (בנימן בר זרח) – לקט פיוטי סליחות מאת פייטני אשכנז וצרפת, מהדורת ד' גולדשמידט וא' פרנקל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 117–118
 אם אמרי אשכחה (שלמה הבבלי) – פיוטי שלמה הבבלי, מהדורת ע' פליישר, ירושלים תשל"ג, עמ' 291–293
 אמיץ כח כביר ורב אונים (משלם בר קלונימוס) – מחזור לימים הנוראים: לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, ב: יום כפור, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תש"ל, עמ' 435–446
 אמנה כורתים אליך (בנימן בר זרח) – לא נדפס
 אמרתי שעו מני בבכי אמר (קלונימוס בר יהודה) – סדר הקינות לתשעה באב, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תשכ"ח, עמ' קו–קט
 אנא אלהים חיים (משלם בר קלונימוס) – מחזור לימים הנוראים: לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, ב: יום כפור, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תש"ל, עמ' 126–127
 אנא השקיפה וראה מלך רם וגואל (בנימן בר זרח) – לא נדפס
 אנא יי האל הגדול (בנימן בר זרח) – מחזור לימים הנוראים: לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, ב: יום כפור, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תש"ל, עמ' 235–237
 אנוש רימה אדון בשפטך (אליה בר שמעיה) – פיוטי אליה בר שמעיה², מהדורת י' דוד, ירושלים תשס"ח, עמ' 89–91
 אני הגבר ראה עני (יחיאל בר אברהם) – פיוטי ר' יחיאל בר אברהם מרומא, מהדורת א' פרנקל, ירושלים תשס"ז, עמ' 164–166
 אני יום אירא (שלמה הבבלי) – פיוטי שלמה הבבלי, מהדורת ע' פליישר, ירושלים תשל"ג, עמ' 310–312
 אפס ריח נחוחי אשים (בנימן בר זרח) – לקט פיוטי סליחות מאת פייטני אשכנז וצרפת, מהדורת ד' גולדשמידט וא' פרנקל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 123–124
 אקדם אכף אבוא ביתך (אליה בר שמעיה) – פיוטי אליה בר שמעיה², מהדורת י' דוד, ירושלים תשס"ח, עמ' 99–102
 *ארבע חיות אכלונו (אנונימי) – בנספח למאמר זה, ב
 *אריבה לי את רבי (יצחק) – לקט פיוטי סליחות מאת פייטני אשכנז וצרפת, מהדורת ד' גולדשמידט וא' פרנקל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 315–317
 אריות הדיחו פוורה (יוסף טוב עלם) – סידור עבודת ישראל: מנהג אשכנז, מהדורת ז' בער, רדליים תרכ"ח, עמ' 721–722
 ארץ אל תכסי דמי חמסים (בנימן בר זרח) – לא נדפס
 אשוחח נפלאותך צור עולמים (משלם בר קלונימוס) – מחזור לימים הנוראים: לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, ב: יום כפור, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תש"ל, עמ' 447–450

- אשר אִמָּץ תהלתך באילי שחק (משלם בר קלונימוס) – מחזור לימים הנוראים: לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, ב: יום כפור, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תש"ל, עמ' 138
- אשר מי יעשה כמעשיך (שמעון בר יצחק) – פיוטי רבי שמעון ב"ר יצחק, מהדורת א"מ הברמן, ברלין וירושלים תחר"ץ, עמ' קכו–קלה
- אתאנו לך בקש רחמים (שלמה הבבלי) – פיוטי שלמה הבבלי, מהדורת ע' פליישר, ירושלים תשל"ג, עמ' 317–319
- אתה אלהים וזולתך אין עוד (משלם בר קלונימוס) – סידור עבודת ישראל: מנהג אשכנז, מהדורת ז' בער, רעדלהיים תרכ"ח, עמ' 714–715
- אתה האל עושה פלאות (שמעון בר יצחק) – פיוטי רבי שמעון ב"ר יצחק, מהדורת א"מ הברמן, ברלין וירושלים תחר"ץ, עמ' קמא–קמב
- אתי מה לי מה (אנונימי) – מגילת אחימעץ², מהדורת ב' קלאר, ירושלים תשל"ד, עמ' 106
- אתיתי לחננך בלב קרוע (שמעון בר יצחק) – פיוטי רבי שמעון ב"ר יצחק, מהדורת א"מ הברמן, ברלין וירושלים תחר"ץ, עמ' קז; מחזור לימים הנוראים: לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, א: ראש השנה, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תש"ל, עמ' 87–88
- אתן צדק לפועלי (יחיאל בר אברהם) – א' לוין וא' פרנקל, 'אתן צדק לפועלי' – קרובת י"ח לתענית לר' יחיאל בר אברהם מרומא, קבץ על יד, כב [לב] (תשע"ד), עמ' 80–96
- ברוך יי יום יום (שמעון בר יצחק) – פיוטי רבי שמעון ב"ר יצחק, מהדורת א"מ הברמן, ברלין וירושלים תחר"ץ, עמ' קפא–קפג
- האמן כפי שחקים (משלם בר קלונימוס) – מחזור לימים הנוראים: לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, ב: יום כפור, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תש"ל, עמ' 180–181
- *הגוים אימים ומוזמים קדר (משלם או קלונימוס הזקן) – מחזור לימים הנוראים: לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, ב: יום כפור, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תש"ל, עמ' 196–197
- הגוים אפס ותהו נגדך (משלם או קלונימוס הזקן) – מחזור לימים הנוראים: לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, ב: יום כפור, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תש"ל, עמ' 186–187
- התכן מתחת זרעות עולם (משלם בר קלונימוס) – מחזור לימים הנוראים: לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, ב: יום כפור, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תש"ל, עמ' 179–180
- ואנחנו לא נדע מה נעשה [...] אשר הראיתנו (אמתי בר שפטיה) – שירי אמיתי, מהדורת י' דוד, ירושלים תשל"ה, עמ' 65–66
- *ובכן מי לא יראך מלך הגוים (סדרת רהיטם ליום כיפור, משלם בר קלונימוס [או קלונימוס הזקן]) – מחזור לימים הנוראים: לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, ב: יום כפור, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תש"ל, עמ' 182–201
- וישע איום אום (יוסף טוב עלם) – מחזור פסח: לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, מהדורת י' פרנקל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 562–573
- חסדי יי אוכיר תהלות אדני (שמעון בר יצחק) – פיוטי רבי שמעון בר יצחק, מהדורת א"מ הברמן, ברלין וירושלים תחר"ץ, עמ' עז–פד
- ידידי רבו כצמחי חקל (יצחק בר סעדיה) – לא נדפס (כ"י פרמה, פלטינה 1931 [דה רוס 352; ריצ'לר 1095])
- יושב שאנן דורך נעקשת (יחיאל בר אברהם) – פיוטי ר' יחיאל בר אברהם מרומא, מהדורת א' פרנקל, ירושלים תשס"ז, עמ' 189–192
- *יראך אדון פֶּעַל למענך (משלם או קלונימוס הזקן) – מחזור לימים הנוראים: לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, ב: יום כפור, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תש"ל, עמ' 184–185
- ישראל נושע ביי תשועת עולמים (שפטיה) – מגילת אחימעץ², מהדורת ב' קלאר, ירושלים תשל"ד, עמ' 59
- כי אדוקי אש באימה (משלם או קלונימוס הזקן) – מחזור לימים הנוראים: לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, ב: יום כפור, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תש"ל, עמ' 191–192
- *לא אמר אמת נפל (משלם או קלונימוס הזקן) – מחזור לימים הנוראים: לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, ב: יום כפור, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תש"ל, עמ' 183
- למה יי תעמוד ברוחק (אמתי בר שפטיה) – שירי אמיתי, מהדורת י' דוד, ירושלים תשל"ה, עמ' 75–77
- *מאין כמון באמצץ שמים (משלם או קלונימוס הזקן) – מחזור לימים הנוראים: לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, ב: יום כפור, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תש"ל, עמ' 200–201

- מי יתנה תקף תהלתך מי ישנן (משלם בר קלונימוס) – מחזור לימים הנוראים: לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, ב: יום כפור, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תש"ל, עמ' 156–169
- מקוה ישראל יי מושיעו (שמעון בר יצחק) – פיוטי רבי שמעון בר יצחק, מהדורת א"מ הברמן, ברלין וירושלים תחר"ץ, עמ' קעא–קעד
- עינינו לך תלינו (אמתי בר שפטיה) – שירי אמיתי, מהדורת י' דוד, ירושלים תשל"ה, עמ' 73–74
- על הרי בשמים סוב (שלמה הבבלי) – פיוטי שלמה הבבלי, מהדורת ע' פליישר, ירושלים תשל"ג, עמ' 221–222
- שמריו שוקק שודר שחורץ (שלמה הבבלי) – לקט פיוטי סליחות מאת פייטני אשכנז וצרפת, מהדורת ד' גולדשמידט וא' פרנקל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 607–608
- תוחלת ישראל חסד לא נעזב (שלמה הבבלי) – פיוטי שלמה הבבלי, מהדורת ע' פליישר, ירושלים תשל"ג, עמ' 332–335
- תחרות רגז הניח ותזכר (אליה בר שמעיה) – פיוטי אליה בר שמעיה², מהדורת י' דוד, ירושלים תשס"ח, עמ' 135–139
- תעינו כשה אובד בכל קצות (אליה) – לקט פיוטי סליחות מאת פייטני אשכנז וצרפת, מהדורת ד' גולדשמידט וא' פרנקל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 30–31
- תעינו כצאן אובדות – ראה: תעינו כשה אובד בכל קצות
- תערוג אליך כאיל על אפיקים (שלמה הבבלי) – פיוטי שלמה הבבלי, מהדורת ע' פליישר, ירושלים תשל"ג, עמ' 341–343
- תפוצת בת יהודה הנזרת (בנימין בר זרח) – לקט פיוטי סליחות מאת פייטני אשכנז וצרפת, מהדורת ד' גולדשמידט וא' פרנקל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 129–131
- *תתנם לחרפה לקללה ולשמה (אנונימי) – ספר גזירות אשכנז וצרפת, מהדורת א"מ הברמן, ירושלים תשל"א (ירושלים תש"ו), עמ' קד–קו